

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 9 (1907)

Artikel: Co dertgavan nos babuns sur malfatgs?
Autor: Tuor, P.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882075>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

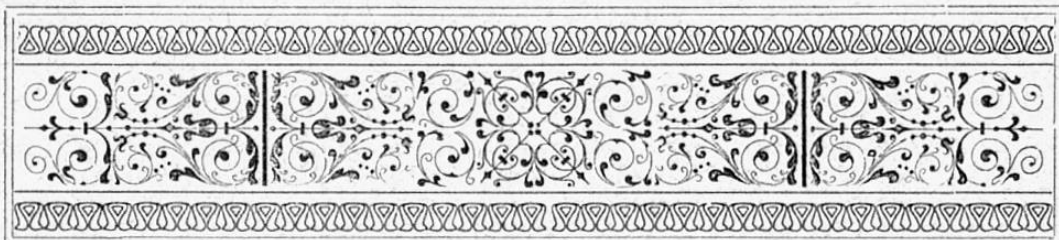
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 02.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>



Co dertgavan nos babuns sur malfatgs?

Antruras prendeva en nossa patria il sem-
pel vischin bia pli grond' art e part vid
la veta publica, che ozildi. Quei gia ord il motiv,
che las principalas funcziuns publicas, las qualas
vegnan ozildi exercitadas dallas supremas auto-
ritats dil stadi, cantun ne confederaziun, sesanfla-
van da quei temps entamaun ad in cuminesser
cun tiarms restrenschi, als cumins ne allas visch-
naucas. Damondas corrispudentas a quellas, che
vegnan uss debattidas dals tscherni della naziun
e dils cantuns ella grondiusa sala de cussegl del-
la Curia Helvetiorum a Bern vegnevan lu tracta-
das sin cumin ne cadruvi. Cheu plidava ins da
pasch ed uiara, da tiaras guvernadas ed aliadas,
da Valtellina, Spagna ne Austria, Veniescha e
Frontscha, da revoltas e conspiraziuns, da tradi-
ment e dertgiras nauschas, da leschas ed ordina-
ziuns. La vusch de mintga cumin quintava, ils sur-

pli de quels valevan. Ed enteifer il cumin savens aschi restretgs e pauc populaus cheu pesava il meini d' in singul pur gia debia, cheu pudev' ei arrivar, che siu votum decideva la pli impurton-ta damonda. Perquei stuein nus buca sesmervi-gliar, sch' il pur suveran parev' enqual gadas da crer, ch' el diregi las sorts dil mund.

Sco l' aulta politica visavi allas pussonzas jastras e l' administraziun dils fatgs interns, aschia apparteneva era als cumins la giudicatura, la dertgira sur dispettas per rauba e daners, sur fallon-zas e sur dils gronds e pli grevs malfatgs. Ils cu-mins possedevan, e quei fuva lur pli gronda ho-nur e luschezia, la bitgetta e la fuortga, enzenas dil dretg de truar sur veta e mort. Era vid quei suprem trument prendeva silmeins els temps ils pli anavos scadin vischin part activa. La dertgira fuva buca mo ina reuniun de mistral e geraus, ell' era la redunonza de tuts ils umens de cumin — quels assistevan allas tractandas, els havevan il dretg d' acceptar ne refusar la sentenza truada dals geraus. Aschia fuv' ei l' isonza tier ils vegls tudestgs, dals quals nus havein artau il dretg, a-schia daventav' ei senza dubi era el cumin, nua che las veglias libertats eran semantenidas il pli ditg, el cumin dils libers sur igl uaul de Flem. Sco tier l' uiara aschia stueva mintga vischin com-parer a cumin, aschia era a dertgira. Bandunava

el il plaz, avon ch' il truament fuva daus e quei senza motiv, curdav' el en in castitg de treis funds imperials¹⁾. Mo era aunc pli tard, els tschentaners, che han suondau, fuvan aunc adina las dertgiras e surtut quellas, che truavan vid tgierp e veta, las dertgiras criminalas, raspadas digl entir pievel. Bein fuva buca pli il sempel vischin sforzaus de comparer, bein astgav' el buca pli sco suprem derschader confirmar ne volver la sentenza anflada — denton la veglia isonza, l' impurtonza e solemnadat della caussa, gl' interess e las merveglias Carmelavan aunc adina neutier purs e signurs orda mintga vitg ed ucclaun sil plaz de dertgira per assister al truament. E cheu fuva il meini dils umens ordado il ring senza dubi buca senz' influenza sils geraus; vegls derschaders, umens ded experienza prendevan sez part vid il cussegl per anflar la sentenza e la vusch dil pievel assistent pesava grevamein silla stadera della giustia. Aschia ei tier nus l' influenza dil cumin um sin la giudicatura semantenida aschiditg sco ei vegneva traua sut tschiel aviert, aschiditg sco ils cumins han conservau spada e bitgetta. E plinavon, conts sempels purs pon da glez temps silmeins duront

¹⁾ Aschia capeschel jeu uss la determinaziun contenida el vegl urbari dils Habsburgers (de 1303) sur il comitat de Laax: „Swer ôch frevellich abe dem gerichte gat.“ Ina outra interpretaziun hai jeu fatg valer en mia dissertaziun sur ils Libers, pag. 75.

in on de lur veta haver funzionau sco mistrals ne geraus cunzun els cumins culs tiarms pli restretgs? Aschia dumbrava il cumin de Laax e Seygein cun buca pli che 120 votants nuot meins che 12 geraus en caussas criminalas. Ei vegn mo raramain ad esser stau il cass, ch' in um de saun giudezi, il qual gudeva la stema de ses convischins, hagi buca ina ga ne l' outra truau, seigi sur veta e mort, ne silmeins sur fallonzas u caussas civilas. Aschia fuva la dertgira tier nos perdavonts pli populara, che zanu auter. «La dertgira ei ina causa zun biala e buna e neibla», aschia stat ei scret en il vegl manuscript sur la dertgira ella Cadi.

Quella gronda premura, quella reverenza e dall' outra vart era quell' attaschadadat, che nies entir pievel haveva per il manischar dellas dertgiras derivava buca per pauc da quella gronda pareta e dignitat, culla quala quellas secircumdivan, dallas *fuormas* aschi concretas, capeivlas ed el medem temps maiestusas, ellas qualas ei vegneva truau sur veta e mort. Ellas eran enconuschentas al pli ignorant ord il pievel, ils mat-tatschs grischuns savevan ellas ordado aschi bein sco lur camerats en la veglia Roma recitavan la lescha dellas XII tablas, la petga della grondezia romana. E quellas *fuormas* havevan ina gronda muntada. En quei temps, cura che las reglas dil dretg eran nuot dil tut ne mo scarsamein nudadas

si gidavan ellas seartond da slatteina sin slatteina buca pauc per mantener in' uliva e nunmideivla giusta, per preservar il derschader de mintga fatg arbitrar e malgest, per garantir ad in e scadin quei risguard e quels benefezis, ils quals il senn cristian e human snega a negin, era buc al pli sfarfatg e sventirau.

Aschi pauc sco nies dretg civil e penal fuvan quellas fuormas processualas romontschas da nasschientscha, ellas eran medemamein migradas dals uauls della Germania vi ellas alps svizzeras ed eran arrivadas tochen tier las fontaunas dil Rein e digl Inn. Ellas fuvan nuot auter, che ina frastga giud il grond e bi pumer dil dretg tudestg — ina frastga denton, la quala ha suenter ch' il pumer era sechentaus e pirijs, senza tschaffau ragisch, verdegau e portau bein enqual fretg, che suera dil tratsch grischun. Bandischadas ord Germania dalla nunresistibla forza dil dretg roman ha la veglia procedura tudestga aunc semantenu en nossa Svizzeria e negliu aschi frestgamein ed intactamein, sco en nossas valladas romontschas. Aschia menavan nos perdavonts aunc alla fin dil 18avel tschentaner il dretg per gronda part ellas medemas fuormas, sco ils vegls Germans, cura ch' els en igl englar runcau spel dutg sburfflont amiez las selvas infinitas, che curclavan lur tiara, embo nevan la dertgira tschentond ella sut la protecziun

de lur dieus Ziu. Strusch zanua anflein nus tonts fistitgs d' in temps schi allontanau sco en nossa veglia procedura criminala.

Denton, fuv' era la maniera de menar dretg d' origin e contegn *tudestga*, sche aveva ella tut-tina en nos cumins plaunsiu tratg en in vistgiu *romontsch*. Romontsch vegnev' ei plidau avon dertgira ton dal derschader, sco dals geraus, sco dallas partidas e lur mussadurs, per romontsch vegnevan las fuormas solemnas dell' embonida e della sentenza pronunziadas, per romontsch ils engiraments al Tutpussent prestai. Senza dubi daven dal 16avel tschentaner, probabel gia els precedents, vegneva nies lungatg duvraus avon dretg ¹⁾ en nos cumins romontschs. Da quei dattan a nus gia perdetga las stentas, che las vischnaucas tudestgas spattitschadas en cumins romontschs fagevan, per sedestaccar dalla giudicatura dil cumin, per acquistar in' atgna dertgira silmeins en caussas pli levas. Aschia rischunan a nus differentas pergameinas dellas dispettas denter Val e la Lumnezza romontscha pervia della dertgira ord ils ons 1461 e 1547 ²⁾, de dispettas denter Va-

¹⁾ Mira era Decurtins, Rätoromanische Litteraturgeschichte, p. 246 „Das Sur- und Subselvische wurde bereits im 16. Jh. als Gerichts- und Amtssprache gebraucht.“ Buca mo avon dertgira criminala, era avon dertgira civila vegneva dertgau per romontsch, sco las sura pergameinas demuossan.

²⁾ Mira Wagner „Rechtsquellen des Cantons Graubünden“ p. 25 e ss. dil squetsch separat.

lendau-Versomi e la Foppa romontscha dals 1528. ¹⁾ El davos process selamentavan quels de Valendau ual per il motiv, che lur vischnaunca: «der mer-teil thütsch und in der Grub rechte man fast in wälsch», ins dretgi ella Foppa bunamein mo per romontsch. Sche quels dus cumins, ils quals pudevan aunc il pli tgunsch esser disponi a far concessiuns a lur convischins tudestgs, duvravan quasi mo il romontsch sco lungatg de dertgira, sche pudein nus levamein concluder, ch' ils cumins spir romontschs, sco la Cadi, Uors, ils libers de Laax, Flem e Trin e semegliontamein era quels en Sutselva, Surmir ed Engiadina sesurvevan mo dalla viarva materna. La fuorma romontscha tradeva zvar bunamein en mintga silba igl origin tudestg, diember plaids germans ein semnai el disquors romontsch senza suffrir la minima midada, aschia: kaiserlich recht, umfrag, zusatz, ring, waibel, sekelmeister, bystand, unfall, byrichter. Auters plaids havevan manteniu lur vistgiu tudestg, denton ornau el cun in fittament romontsch, sco: embonir e l' embonida. Debia expressiuns ein semplamein vegnidas translatadas el plaid correspondent romontsch, sco: tschentament = Sitzung, emparada = Umfrage, plogn e plonscher = Klage, 'klagen, bitgetta = Stab, derschar, derschader = richten, Richter. Tscheu e leu entupein

¹⁾ Mira Wagner l. c. p. 29 e 30.

nus era cun plascher in ne l' auter vierv, che paran d'esser naschi sin tschespet romontsch, sco: mussadur, salter, truar, truament, truadur, sarament, recuviar il plogn, la risposta ¹⁾. Las fuormas de dertgar en romontsch vegnan oriundamein a haver seartau mo tras la tradiziun orala. Denton han ins era plaunsiu mess ellas per scret, seigi per entruidar giuvens derschaders en lur uffezi, seigi per sustener la memoria als umens de pratica, ne per dar sclariment allas partidas, che encurevan dretg e cussegl. Il pli interessant de quels uordens processuals ei senza dubi quel screts en *Lumnezza* tras in *Stoffel Capeder de Duin*, gl' on 1659 e titulaus: «*Fuorma de menar il dretg suenter il criminal de la reschiun sco ei se meina enten il nies comin de Lomneza.*» Il medem manuscript contegn era il process civil. Nus havein traplau negliu auter, era buca tier ils tudestgs, ina descripciun aschi exacta, aschi extendida della procedura criminala, sco quella de Lumnezza ²⁾. Circa 60 ons pli tard ei la procedura della *Foppa* vegnida squitschada a Cuera e dada

¹⁾ Nus vegnin ad explicar el quors de quella lavur las expressiuns citadas, che nos lecturs vegnan a ver breigia de capir.

²⁾ Il manuscript sesanfla a Cuera ella biblioteca cantonala. Il process criminal dumbra circa 74 paginas, dallas qualas Dr. Decurtins ha publicau las 12 empremas en sia *Crestomazia*, tom I pag. 80—84. Ei fuss fetg giavischeivel, ch' il text entir ensemen cun la procedura civila, vegness publicaus.

ora tras *J. de Casutt* a *Sagogn* «*la fuorma dil dreig civil a criminal, sco quel vegn menaus enten igl ludeivel cumin de Gliont a da la Foppa, sco era enten igl lud. signiuradi de Sax 1731.*» Igl ei remarcabel, che quasi gl'emprem cudisch sursilvan stampau, il qual era buca dedicaus als basegns della religiun e baselgia, ei stau in dretg processual. Nuot demuossa pli claramain, con popular «il menar il dretg» fuva tier nus. Quei bi cudisch, dal qual mo paucs exemplars ein aunc manteni, ei ornaus cun quater interessantas figuras ¹⁾ representont: l'emprema: la giustia senza macla, la secunda la malgiustia, la tiarza il cussegl, la quarta la dignitat. La giustia ei ina dama maiestusa cun ina cruna roiala sin tgaun, la spada enten l'in e la stadera enten l'auter maun e giudapeis ina siarp ed in tgaun ²⁾. La malgiustia ei ina femna cun vistgiu alv springiu de tacs, ina stadera sut ils peis, enten in maun ina spada, enten l'auter in rustg ³⁾. Il cussegl vegn designaus sco um vegl vistgius en rassa de scarlatta, vid il culiez ina cadeina d'aur cun in cor per medaglia,

¹⁾ Buca tuts ils exemplars contegnan las figuras, aschia buca quel salvas ella biblioteca cantonala a Cuera.

²⁾ Il tgaun significhescha, ch'ella dueigi fideivlamein tener car las vertits, la siarp, ch'ella dueigi sprezzar las caussas viziusas.

³⁾ Il rustg dat d'entellir il tissi, tras il qual la malgiustia infectescha las bunas qualitats, la spada ils violents sforzs, ch'ella fa per ruinar l'innocenza.

enten il maun dretg in cudisch, enten il seniester ina tschuetta ¹⁾). La dignitat finalmein ei ina dama custeivlamein fitada, che sto sestorscher sut in grev buordi, consistent en in grond crap faschaus enten ina bordura d'aur e pèdras custeivlas ²⁾).

Per la *Cadi* eis ei a mi buca reussiu ded anflar ina descripziun della procedura populara ³⁾). In gerau ne mistral, che haveva fatg atras de bia scolas ed enconuscheva spezialmein era il dretg roman, ha zvar tractau en ina spezia de catechismus processual, quei ei en domondas e rispostas, zacontas materias processualas, sco dallas perdetgas nunhablas e refusablas, dallas segironzas de dar avon dretg — mo el di buca plaid dallas fuormas usitadas, ellas qualas ei vegneva truau, forsa per quei che dagl ault de sia sabientscha mirav' el sprezzond viagiu sin quellas manieras tuttavia jastras alla teoria romana. Il manuscript vegn conservaus ella biblioteca romontscha della

¹⁾ La scarlatta ei la color della dignitat, la tschuetta igl utschi della sabientscha.

²⁾ La carga, che la dignitat porta, indichescha la responsabladat, che mintga uffezi dat. — Quellas explicaziuns, che nus dein cheu, ein indicadas el cudisch citau.

³⁾ *Wagner*, Rechtsquellen des Cantons Graubünden, p. 24 numna a nus ina „Fuorma e Ceremonial, che vegn dovrau entel il Comin de la Cadi per la dartgira criminala“, scretta da Landrechter *Theodor de Castelberg* alla fin dil 18avel tschentaner. Deplorablamein para quei manuscript buca pli d'esser d'anflar.

claustra de Mustér e porta il tetel: «*Caussas de dertgira*¹».

En sia Crestomazia ha *Dr. Decurtins* publicau la «*Furma da tschentar dartgira*» dil cumin da *Flem* ord l'entschatta dil 18avel tschentaner, contenent deplorablamein mo in fragment della procedura civila²).

Sco en Surselva aschia existan statuts redigi en romontsch era en Sutselva e surtut en Engiadina³), denton contegnan quels plitost mo reglas penalas, els dumbran si ils delicts e fixeschan ils castitgs; sur la procedura plaidan els mo suroravi. In exepziun fa cheu principalmein il dretg de Malefici della tiara de Schoms⁴).

¹) *Dr. Decurtins* ha publicau in' emprova en sia Crestomazia, I tom. pag. 282 ss. Tras buontat dil premurau per tgirader dils scazis literars en la venerabla abbazia de Mustér *P. Baseli Berther* ha igl autur de questa lavur saviu studigiar detagliadamein il manuscript. Cordial engraziament!

Cun quella caschun relatein nus era en gronda renconuschientscha la survitscheivladat, culla quala prof. *Candreja a Cuera* ha era ordeifer las uras reglementaras lubiu de visitar la biblioteca cantonala e de consultar ils numerus e prezios manuscripts conteni en quella.

²) Crestomazia I. 320 ss.

³) Nus numnein mo ils statuts dell' Engiadina sura, della dertgira sur Muntfallun ed il cudisch cotschen della dertgira „naunwart Punt Pedra“ *Remuosch, Schlein e Samnaun*, tuts ord il XVIIavel tschentaner.

⁴) Igl archiv dil cumin de Schoms contegn dus manuscripts de quei interessant uorden processual. Els ein publicai en *Decurtins*, Crestomazia I. 289—294.

Conform alla derivonza communabla e la svilupaziun semiglionta fuva la maniera de menar il dretg ualti tuttina els differents cumins grischuns, els romontschs sco els tudestgs. Tscheu e leu denton savein nus constatar remarcablas differenzas. Comparegliond p. ex. ils statuts processuals della Lumnezza nudai si da Stoffel Capeder cun quels de Glion e la Foppa encurschein nus ladinamein, ch' ils emprems fladeschan spért catholic e ch' ils davos valevan per ina tiara paritetica. Surdaquei anflein nus las fuormas della Lumnezza pli solemnas e venerablas, ellas han conservau in character pli antic che quellas della Foppa.

Descrivend la maniera de dertgar sur malfatgs principalmein sco ell' ei contenida en las ovras e manuscripts romontschs della Surselva respondein nus sin las treis suondontas damondas: 1. Tgi componeva la dertgira? 2. Co vegneva la caussa menada? 3. Co vegneva la sentenza exequida?

I. Tgi componeva la dertgira?

Nossa veglia dertgira criminala consisteva aschibein sco la dertgira civila ord il mistral ed in diember de geraus. Era en nos cumins selai quella differenza fundamentala, la quala existeva tenor il vegl dretg tudestg denter il *prestont* della dertgira ed ils *commembers* de quella constatar. La relaziun denter mistral e geraus fuva lu tut outra

che ozildi. El dretg modern, cheu ha il mistral ne president bein era de preparar e direger las fatschentas e de pronunziar la sentenza, mo sper quei sa el era sco ils sempels commembers dil tribunal prender part dalla discussiun, offniar siu meini e far proposiziuns, el sa era votar, silmeins cura che las vuschs pro e contra ein schiglioc ulivas, el dat en quei cass la decisiun. Tut auter tier nos babuns. Era cheu ha zvar il mistral sco ozildi de convocar la dertgira, ded arver e menar las tractandas, de pronunziar e far exequir la sentenza — la differenza schai en cheu, ch' el astgava buca prender part dal truament, ch' el saveva ne proponer ne votar, ch' el veva buca de gidar ad anflar la sentenza. El fuva mo dirigent, mo buca sez gerau. E sez ella direcziun dellas fatschentas dependeva el pass per pass dalla dertgira — el astgava far nuot senza domandar il meini e consentiment dils geraus. Aschia ei nossa procedura pleina de talas damondas drizadas dal mistral als geraus, las qualas paran a nus per gronda part nunnecessarias, sche buca ridiculas. P. ex. tgei fuva pli clar, che las tractandas duevan vegnir aviartas, cura che mistral e geraus fuvan redunai sil plaz dertgira per truar sur in cass? E tuttina stueva ordavon il mistral tschentar als geraus la damonda, schebein el possi uss prender la bitgetta entamaun e ser a derschar.

Nossa veglia procedura se presenta sco in raschienter denter mistral e geraus, el qual il mistral damonda, tgei el duei far ed ils geraus rispundan, quei che els tegnan per dretg. L' incompensa dils geraus fuva pia, de patertgar suenter e lu pronunziar, quei ch' era dretg. Els devan buca mo la sentenza finala, na els schevan era lur meini tier mintga scalem, sil qual las tractandas duevan savanzar. Secapeva la caussa plitost de seseza, sche deva in dils geraus directamein la risposta sin la damonda dil mistral, e zvar rispundeva suenter roda baul in gerau de maun dretg, baul in de maun seniester — ils auters consentevan. Fuva denton la caussa impurtonta e pli greva de decider lura seunevan tuts geraus en in liug a parti per seconsegliar ed anflar ensemen la risposta. Il meini, che compegliava il surpli dils geraus seclamava: *truament*. Ils geraus havevan pia de truar. Il plaid: *truar* vul dir oriundamein schibein sco el franzos: trouver ed el talian: trovare nuot auter, che *anflar*. Il gerau haveva d' anflar, quei ch' era gest e dueivel, el truava ¹⁾. Per quei secloma els vegls statuts dell' Engiadina il gerau era: *truadur*, il medem sco tier il pievel provenzal il poet vegneva numnaus. Sco il poet enquera ed anfla ses vers, sias rimas, ses mieds ord il reginavel della

¹⁾ Ils plaids cun ils quals il gerau rispunda alla damonda dil mistral fuvan: „jeu vi truar, quei che a mi se meglia dretg ed jeu sun de quei senn, che etc.“

fantasia — aschia anfla il genau, quei ch' ei dretg ord il reginavel della giustia. Las reglas della giustia ein per part screttas el *tschentament dil cumin*, per part plaidan ellas ella conscienza de scadin, ellas selaian enconuscher tralla «*buna fei*». Perquei anflein nus nundumbrevlas gadas scret els uordens de procedura: ch' il genau trua suenter il tschentament dil ludeivel Cumin e la buna fei. Dasperas vegn ei era savens numnau il «*kaiserlich recht*», e quei principalmein, cura ch' ei setractava de caussas pli impurtontas sco l' embonida e la sentenza de mort. Tgei ha quei kaiserlich recht de far leusi en nossas libras alps grischunas, suenter ch' ils heroxs de Tgalavaina han rut ils ligioms, che rentavan nossa patria agl imperi tudestg? En dretg processual capev' ins en Tiaratudestga sut «*kaiserlich recht*» la gronda ed impurtonta lescha, la quala igl imperatur Carl V ha giu relaschau gl' on 1532 per rugalar il manischar dellas dertgiras criminalas. Ella vegneva numnada la *Constituziun Carolina*. Quella lescha ei buca stada senza influenza ne per la Svizzera ne per il Grischun. Beinenqual gadas sereferechan perquei statuts grischuns sin la lescha Carolina ¹⁾, e quella pon nos babuns haver giu en

¹⁾ Il Landbuch de Langwies en Portenza di; „Man soll die urtheil sprechen in malefizsachen so gleichförmig als möglich ist dem gemeinen rächten und sonderlich den *constitutionen Caroli des fünften* so genannten peinlich halssgerichtordnung.“ Wagner l. c. p. 156.

égl, cura ch' els plidavan de «kaiserlich recht». Il bia serepeta zvar quella frasa en loghens, nua che la costituziun Carolina haveva buca tec de dir e conteneva buc in plaid lundergiu. Jeu creigel, che nos babuns, enconuschend mo da num e renome la lescha de Carl V, referevan sin quella tuttas reglas de dretg, ch' els savevan buc anflar els tschentaments de cumin, che fuvan denton las pli veglias e venerablas isonzas. Dasperas gidava l' allegaziun dil «kaiserlich recht» buca pauc ad augmentar la dignitat della dertgira ed a giustificicar il dretg de truar sur veta e mort, il qual apparteneva gia oriundamein mo al retg ed a tgi, che quel haveva concediu el.

Ils geraus truavan pia suenter il kaiserlich recht, ils tschentaments de cumin e la buna fei. Il mistral cheuencunter haveva *buca de truar*, el haveva de *derschar*, de *derscher*, sco la veglia fuorma secloma. Il gerau *trua*, il mistral *derscha*, il mistral ei *derschader*, il gerau *truader*. Aschia di la brev della tiara de Schoms en sia translaziun romontscha ¹⁾: «Il band de nossa dertgira eis ei denton, ch' igl derschader sesa per derscher ed ils geraus per truar». Nus sbigliassen pia, sche nus lessen sco ozildi numnar ils commembers de nossa veglia dertgira derschaders — derschader fuva mo il mistral, mo buc ils geraus.

¹⁾ Edida en Decurtins Crestomazia I 279—82.

Nus anflein pia era ell' organisaziun de nos-
sas dertgiras conform all' idea tudestga la diffe-
renza denter prestont e commembers della der-
tgira. Denton selai buca snegar, che quella diffe-
renza era empauet ulivada tier nus. Nus vesein
numnadamein, ch' ils geraus truavan buca en caus-
sas impurtontas, nua ch' els mavan en in liug
aparti per tener cussegl, senza haver avon tedlau
il meini dil mistral ¹⁾. Surdaquei anflein nus egl
organismus de nossas dertgiras ina ne l' outra
instituziun, che untgescha giud il modell ordinari
dil tribunal tudestg, che para d' esser pli u meins
originala, sche buc romontscha, sche silmeins gri-
schuna. Nus lein numnar cheu mo: il schinumnau
Zusatz ne suquors, sco nus savessen dir per ro-
montsch ed il schinumnau *ludeivel tierz*.

Il truament criminal ei ina caussa seriusa, im-
purtonta e solemna, els mauns dils geraus stat la
sort, la veta e la mort, d' in esser human. Nos
babuns, sentend la peisa e la responsabladat de
quei uffezi, sespruavan de trer neutier per anflar la
sentenzia aschi bia umens perderts ed experimen-
tai, sco ei deva el cumin. Perquei il schi grond
diember de geraus, il bia buca meins che dudisch,

¹⁾ Ils geraus mavan zvar igl **emprem** e seconsultavan
persuls el liug de cussegl — mo silsunter termettevan els
il salter per il **derschader**, senza dubi era per tedlar siu
meini. Il reminent mira plinengiu ella descripziun della
procedura.

perquei domandavan els savens il cussegl era ded umens, che sesevan buca ella dertgira. Mo ils cumins eran pigns, ins senteva il basegns de savens era secussegljar cun mistrals e geraus dils cumins vischinonts. Per satisfar a quei basegns han ils cumins serau denter els in contract seobligond de prestar in a l' auter agid e cussegl el truament sur cass d' impurtonza. Tenor quei contract stueva in cumin sin supplica de l' auter cumin termetter ad el plirs umens per gidar a dertgar, per completar la dertgira. Quels formavan il schinumnu «*Zusatz*», suquors, sco nus lein dir. Tals contracts existevan principalmeyn denter cumins, che appartenevan oriundamein al medem segneradi. Aschia denter la Foppa, Lumnezza e Flem, che stevan sut ils signurs de Sax, denter Laax e Schluein, che ein stai uni duront in temps sut ils conts de Werdenberg-Sargans ¹⁾. Il suquors denter Laax e Schluein existeva en treis umens, en caussas d' impurtonza de pli. Dus ord ils umens dil suquors vegnevan ordinariamein fixai per gidar il mistral a menar las tractandas, els vegnevan ses assistents ne Byrichter. Aschia secomponeva la dertgira da treis derschaders ed in diember de geraus (13 ne dapli) ²⁾. Il mistral cun ils assistents

¹⁾ Mira Sprecher, Pallas Raetica p. 203 s., Tuor, die Freien von Laax p. 85, 138 f.

²⁾ Sco il mistral, aschia havevan era ils dus assistents de *derscher*, buca de *truar*. Perquei domandav' il mistral

vegnevan titulai: «Signur ne Ser derschader cun siu hundreivel tierz.» Ils geraus seclamavan: «messignurs (sco el franzos messieurs, el tudestg meine Herren), ne avanzament u vanzament dil dretg ¹⁾.» Tenor l'isonza ella Foppa seseva il commember dil suquors termess da Lumnezza sco derschader assistent da vart dretga, in de Flem dalla vart seniastra dil mistral. En Lumnezza comparev' il suquors ord la Foppa, da Flem e Val: «a lura schi se in da la Fopa della vard dredgia pir in pir richter, a lura in da Flem della vart seniastra er pir in pi richter, als auters con ils nos enzemell.» ²⁾

II. Co vegneva la caussa menada?

La dertgira criminala componida ella maniera discreta serimnava aschi savens, sco ei fageva basegns, aschi savens sco in grev fallament era succedius el cumin. Ella tractava perquei mintgaga in *solet* cass. Aschia arva p. ex. tenor il dretg de Schoms il mistral las tractandas ³⁾: «Wol

tier l'emparada mo il meini dils geraus e buca de ses conderschaders. Il gerau domandau rispundeva al: „Ser derschader cun Vies hundreivel tierz.“ Mo sco il mistral aschia savevan era ils assistents, cura che ils geraus eran seretratgs per tener il cussegl, dir lur meini.

¹⁾ Vanzament = quei che vonza = ils auters commembers della dertgira.

²⁾ Mira Decurtins, Crestomazia I 82; pir richter e pi richter = byrichter.

³⁾ Decurtins, Crestomazia I. 289.

an a num da Dieus, damena chi a sa prasantau *quest cas* da mallafizi, scha anparri vus Sgr. N. N., schabein jou pudeian retscheiver la spada e la batgeita a sa prasantar sin il lie a plaz par taner dretg». Las perschuns eran allura buca renschadas en per dar albiert als inculpai duront pli liung temps. Plinavon, con gronds fuv' il prighel, ch' il malfitschent vegni libers e metschi vi en in auter cumin ne in' outra contrada, nua che il bratsch della giustia pudeva buca tonscher el! Ladinamein suenter il malfatg suondava perquei il truament. Nossas dertgiras havevan bein era datums fixs per serimnar e quei duas, treis ne quater gadas per on, mo nunche il delict fuss staus commess quort avon, seoccupavan quellas reuniuns ordinarias plitost culs cass civils, per ils quals ei duvrava buca tonta prescha.

La citaziun della persuna avon dretg daven-tava sin decisiun, truament, della dertgira. Ils égl's de quella e specialmein dil mistral eran vegni vulvi sigl inculpau seigi tras la tgisa d' in privat, il bia la persuna, ch' era tras il delict vegnida donnegiada, ne seigi tras la denunzia dil *sekelmeister* de cumin. Il *sekelmeister*, numnaus en statuts dell' Engiadina-sura: güro da chüsa, güro da fallas, maister da fallas ne da chüsa ¹⁾, fuva gl' ufficial, che haveva de survigliar la manonza

¹⁾ Tenor H. Caviezel, Annalas IV p. 181.

dils avdents, che haveva d'endriescher ed intercurir, aschi gleiti sco in delict ne in fatg suspectus arrivava, che haveva d'endicar alla suprazionza scadin fallament encunter il tschentament dil cumin. Siu sarament suenter la fuorma usitada ella Foppa fava: «Vus Sekelmeister vangits er ad angirar da ver ün bien Aufsehen sin tuttas causas, ca paressan a surpassan cumendaments da Deus, uordans a schentaments digl Cumin, ils easters prender enten sigronza, a plonscher ancunter quels, ca han fallieu, mintgamai par cunsegl dad ün cunsegl» ¹⁾. Sia posiziun fava pia semeglionta en bia graus a quella dil procuratur fiscal, Staatsanwalt, d'ozildi. En sesez cassier de cumin er' il sekelmeister obligaus de trer en tuts ils castitgs en daners, perquei fuv' el era il pli tgunsch adattaus de ver igl égl aviert sin tut quei, che daventava el cumin.

Il mistral culla dertgira decidan, schebein la persuna inculpada duei vegnir arretada e renconuschida en cadeinas. Sche la persuna fava motgisada da privats, ne mo suspecta entras indezis, vegneva ella, nunch' ei fava prighel de fuigia, pér lu messa en perschun, cura che perdetgas nondubitas devan sut sarament clarezia ella caussa. Aschia ha igl uorden de malafezi dellas Treis Li-

¹⁾ Ella „Fuorma dil dreig“ de J. Casutt pag. 38. Dacheudenvi citein nus quell'ovra culs plaid: *Foppa*, las fuormas de Lumnezza discretas da St. Capeder: *Lumnezza*.

gias dils 1716 prescret. Ils cass, che menavan avon dertgira criminala, fuvan tenor quei uorden ils suondonts: assassinat e mazzament, ladarnetsch, incendi voluntari ne cun buca salvar endretg il fiug, sfalzigiar la muneida ne autras caussas, striegn, sodomia, incest ed adulteri, fauls engirament.

Sepresentava pia in tal cass, vegnevan ils geraus sin cammond dil mistral convocai tras il *sal-tèr* de cumin. Serimnai tegnan els oravontut cus-segl, schebein els veglien supplicar ils cumins federai de termetter il suquors. Quei dependeva dell' impurtonza della caussa. Fuv' ei dubius, con grevs il cass seigi, schava la dertgira menar il plogn tras il sekelmeister e tedlava la risposta e truava lu mintgamai «suentèr ch' il fatg fuss gronds ne pitschens de termetter per il zuosaz ne buc.» Vegnev' ei domandau igl agid dils cumins vischinonts, termettev' il mistral a quels ina scartira sigilada cun il sigil de cumin, la quala conteneva la supplica, de delegar de lur geraus per gidar a menar il dretg suenter il vegl contract e lur sacrament e quei sin il di determinau de comparer. Il di fixau comparan ils signurs, presentan per selegitimar la scartira termessa ad els exprimend il giavisch, la stgisa, ch' ei pudessi buc esser de basegns de duvrar els, mo ch' els possien vegnir tralashai. Sur quella stgisa damonda il mistral il meini dils geraus e quels rispundan, truan, ch' ei

dei esser enconuschiu negina stgisa. Sinquei porch' il mistral il beinvegni ed offniescha la caschun ed il fatg, per il qual els seigien vegni clamai. Quei act daventava en casa cumin.

Completada aschia la dertgira tras ils signurs ord ils auters cumins, setergevan mistral e geraus protegi da 4 gaumers ¹⁾, che portan argimenta e gl' halumbart, el liug usitau per menar il dretg sut tschiel aviert. «Cun ir sigl larg a dertgira van avont dus cun halumbarts, a lura igl waibel cun la spada a la bichetta, a lura ils treis derschaders, a lou suenter ils auters signurs, nua che vegnan il pli suenter puspei dus cun halumbarts, sco gurgia.» (Foppa p. 14)

Il plaz dertgira fuva en general il medem sco il plaz cumin, in liug sut tschiel aviert, nua che ils perdavonts fuvan gia da vegl enneu adina serimnai tier ils acts solemns della veta publica. Naturalmein seredunava la dertgira buca en stivas, sunder sut tschiel aviert dal temps, cura che tuts ils vischins havevan de comparer tier ella. En quei liug, tenor l'idea pagauna consecraus als dieus ed era els temps cristians veneraus muort las numerusas regurdientschas, ch' el fageva endamen, se-

¹⁾ Gaumer = in sbier, che teneva guardia alla dertgira. Il plaid ei tudestgs e vul dir ton sco „pertgirader“. Si Sursaisa-tudestga din ins aunc uss per pertgirar affons: „die Kinder-gaumen“, ed a Trun exista aunc la titulatura „Waldgaumer“ per quei personal della commissiun d' uaul, il qual ha de gidar il forester a dar ora las sorts-lenna. (J. C.)

raspavan geraus e mistral era suenter, ch' els derschavan e truavan persuls. Duront che la dertgira civila ei plaunsiu seretratga era en nossas valadas en casa cumin ¹⁾, ha la dertgira sur malfatgs continuau a truar sut tschiel aviart. La giustia, blessada tras il delict, dueva vegnir restabilida avon gl' entir pievel, tut il pievel dueva saver mirar la tresta consequenza dil malfatg; la sgarscheivla fin dil delinquent dueva stermentar scadin ded ir per la via dil mal. Forsa negliu ha la dertgira criminala serimnau aschi ditg sut tschiel aviart el liug tradizional, sco en nos cumins. Quei liug tradizional «il liug ordinari ne ordinau» sesanflava il bia zanza sper la via publica, sinaquei che scadin hagi liber access, savens spella strada imperiala, Reichsstrasse, pertgei che quella fuvà sulom dil retg ed al retg apparteneva oriundamein il tribunal sur veta e mort. Aschia fuv' ei tier ils libers en Surselva. Il mistral seseva il bia sut ina plonta, sco tala vegneva il pli savens numnada la *glenda*, sco quei che nus vesein era tier nus a Cazas ed a Maienfeld ²⁾. Autras ga sesanflava il

¹⁾ Ella Cadi seseva la dertgira civila gia el 16avel tschentaner „zu Tisentis in der grossen Ratsstuben“. La procedura civila della Lunnezza, che St. Capeder descriva, presupona medemamein la redunonza en stiva cumin. Tier ils libers de Laax vegneva il dretg civil menaus sut tschiel aviart aunc en il 17avel tschentaner. Mira Tuor, die Freien von Laax, p. 180.

²⁾ Per Cazas mira Wagner l. c. p. 145: „zuo Katz under der linda“, per Maienfeld, Salis, Rechtsquellen (con-

plaz dertgira sper la riva d' in dutg, d' in ual. El liug de dertgar dils libers sur igl uaul de Flem, a Saissafratga, semischedava la ramur digl ual Draus ella canera dellas debattas. Saissafratga fuva pli ch' in quart ura daven dil vitg principal dil cumin — en auters loghens er' ins pli coma-deivels, ils geraus mavan cul mistral mo viado sin in prau sper casa cumin. Aschia vegneva la dertgira criminala della Cadi tenuta alla fin dil 18avel tschentaner *davos la casa cumin* a Mustér ¹⁾. Da leu fuv' ei mo pli in sbargat tochen en stiva — igl emprem pon ins ver fatg quel, cura che freid e malaura fagevan sterment de star sut tschiel aviert.

Per zevrar la dertgira dal pievel assistent vegneva il plaz, sil qual quella serimnava, claus en, il bia en fuorma rodunda. Quei fuva il schinum-nau «ring». La clasena consisteva pli da vegl mo ord sugas tratgas d' in pal a l' auter, pli tard il bia ord ina seiv d' aissas, numnadas las schron-cas = die Schranken. Pli sempel fuv' ei aunc de remplazzar quella seiv cun ina rietscha de sutgas

tinuaziun dell' ovra de Wagner) squetsch separat p. 260 „zu Maienfeld under der linda und nicht anderswo als under dem heiteren himmel“.

¹⁾ Ussa ei quei la part avon la casa, la piazza en fatscha della casa Cathomas, essend che la via vedra mava sut casa cumin. Leu ei aunc 1798 Andriu Beer vegnius truaus alla mort, sco nus vesein ord il diari de Duitg Balletta, publicaus ellas Annalas tom VII pag. 268 ss.

ne de bauns ¹⁾, sils quals ils geraus e derschaders savevan seser. Nus legin p. ex. el Landbuch de *Tavau* «Es würd ein schöner weiter Ring umb den Tisch mit Schrankhen-Stüelen geschlagen, der Stuol oben durch, deruff der Richter sitzt, etwas höher als die andern». Ed il dretg de malafezi de *Schoms* di, ch' il scarvon «dei zapar (passar) sin las schroncas a ligier il band da la terra, suenter quei dei il veibel er zapar sin las schroncas a clumar or igl band da la dertgira».

A miez quei rudi claus ora vegnev' ei tschentau ina meisa cun ina cozza e sin quella la *spada* e la *bitgetta*. La significaziun della *spada* ei clara ell' ei l' enzena di trument sin vet' e mort — ella vegn duvrada per exequir la sentenza. Semeglionta fuvà la significaziun della *bitgetta*. Quella fuvà in sempel festet fatgs ord il rom d' ina caglia. Ell' indichescha l' autoritat, la pussonza, ch' ei dad' al derschader. Sco il pastur regia sur sia muntanera cun il fest, igl uestg suls fideivels cun il stab, il retg sur ses subdits cun il scepter, aschia dispona il derschader culla bitgetta sur il delinquent, aschia diregia el las vias per encurir la giustia. Aunc ozildi, suenter ch' il plaid bitgetta ei svanius ord il lungatg quotidian, signi-

¹⁾ Da cheu dariva bein era l' expressiun „vin de bauns“, sut qual tetel il cumin della Cadi paga aunc ussa alla ven. claustra de Mustér ina pintga gratificaziun per tschentar sil di de cumin il ring el „curtin cumin“: la buora per mistral, salter ed oraturs e la clasena. (Com. da red. J. Condrau.)

fichescha: «esser sut la bitgetta» ton sco sesanflar sut la pussonza, l'influenza de zatgi. Arvend las tractandas prendev' il mistral la bitgetta entamaun, cun ella spluntav' el sin meisa per commandar silenzi, mai astgav' el bandunar ella tochen la fin dil truament.

Entamiez sisum la meisa vegnev' ei pustau ina sutga pil mistral, dretg e seniester duas sutgas per ils dus derschaders assistents, silla vard opposta in' outra pil scarvon. Avon la meisa havevan ils geraus de seser en rudi. Derschaders e geraus stuevan pia *seser* duront il quoz della dertgira — mo las partidas cun lur mussadurs ed ugaus, il pievel, che mirava tier, *stevan sin peis*. Il seser ei l'enzenna della dignitat, il star sin peis l'enzenna della supplica e della dependenza. Sco il retg sin siu tron, gl' uestg sin sia sedia, aschia sesevan derschaders e geraus sin lur scabellas el ring. Quei fuva ina dellas pli veglias isonzas tudestgas. Gia il scribent roman *Tacitus*, il qual viveva pauc suenter Christus, rischuna a nus, che ils libers Germans sesevien armai per secussegljar e truar, considunt armati. En bein enqual statut vegneva quella veglia regla, che mo la dertgira sappi seser, punctuada cun rigur extrema. Aschia vegnev' ei tscheu e leu perscret, che, sch' ina partida sappi per stauncladat buca pli setener si dretg, possi ella bein semetter per tiara, mo bu-

ca seser sin ina sutgia ¹⁾. Tier nus el Grischun para ins denton de haver fatg in' exepziun per il delinquent. El vegneva menaus a miez il ring e plazzaus sin ina scabella, (aschia en Lumnezza e Foppa), uff einen besonderen Stuol, (aschia el Landbuch de Tavau).

Suenter ch' ils derschaders e geraus ein sepostai el ring, scadin sin sia sutgia «stat il mistral si e fa ina entschatta». El tschenta pliras damondas als geraus, sin las qualas quels confirman, dattan il truament, che certas condiziuns necessarias per arver la dertgira seigien presentas, quei ei, ch' ei seigi il liug e temps de dertgar e che la dertgira seigi componida sco s' auda. Quellas damondas vegnan numnadas dals perderts: die *Hegungsfragen*. All' expressiun romontscha far l' entschatta corrispunda els statuts ed en veglias pergameinas la versiun: «das Gericht, das Recht anheben». L' emprema de quellas damondas drizzata dal mistral ad in genau da vart dretga secloma: «Jou domond vus, sche bein igl eis il gi ad ura, igl temps ad era igl ordinari lieug, ca jou cun mieu hundr. tierz possig prender la bitgetta cun la spada enten moun ad ansembel ser a derscher enten quest ordinari lieug, aschi gitg aschi lieung, sco nus summeglia dreig, suenter uordan a schentament da nies Ludeiv. Cumin da Gliont

¹⁾ Mira Plank, Geschichte des Strafverfahrens im Mittelalter I. pag. 127.

a da la Foppa, ad era digl Kayserlich Recht a bunna fei enten numm de Deus, a veglig Deus ca ei daventig a nagin antiert». (Foppa p. 14.) Sco mo sil plaz usitau aschia astgava la dertgira era serimnar mo sin *certs dis* e duront *certas uras*. El temps pli vegl vegnev' ei dertgau en general mo il mardis, il di dedicau al diu della dertgira Ziu, il Ziustag ne Dinstag. Aschia ha il megler enconuschider dellas antiquitats giuridicas tudestgas Jacob Grimm mussau si (Rechtsaltertümer II. 443). D'ina tala isonza vesein nus pli negins fistitgs en nos statuts. La dertgira serimnava, sco nus vein scret plinensi, sco ch' ei fageva de basegns — naturalmein buca sin domen-gias ne fiastas. Las tractandas astgavan cuzzar mo duront il clar di, aschi ditg sco il solegl sclareva. L'entschatta vegneva fatga la damaun entuorn las 8 ne las 9, tochen sera stueva oriundamein la caussa esser finida. Aschia savevan ils geraus ed il pievel vegnir e turnar a casa il medem di.

Sill' emparada, la quala nus vegnin ad allegar, dat gl' emprem il gerau de maun dretg, che il mistral ha plidentau, siu pareri, siu truament, il qual vegn «suondaus» era dals auters geraus entochen la mesadat. Buca tuts duvravan pia ris-punder, la maioritat fuva sufficienta.

Il mistral continuescha tschentond la secunda damonda drizzada ad in gerau da vart seniastra: «Jou cun mieu hundreivel tierz dumond pia vus

Sign N. N., schebein ei seig engiraus avunda, a quella darchira seigig cumplanida da manar quest dreig, suenter uordan a schentament da nies ludeivel Cumin ad era suenter igl schentament digl Kaiserlich Recht. Ca vus leigias trovar quei ca vus sumeglia dreig». Ei suonda igl truament, che la dertgira seigi cumplanida cun igl ordinari Zusatz ed era culs auters hundrai messignurs.

Quellas duas emparadas dell' entschatta serepetan ualti nunmidadas ton els cumins grischunsco en quels della Svizzerza bassa. Empauet originals ei cheu il dretg de malafezi de Schoms. Leu vegn denter auter truau, ch' il derschader duei dar la bitgetta al salter, per schar portar el liug ordinau e ch' el duei sez seser a derscher cun la spada.

Sin quels truaments dell' entschatta suonda *l' embonida*, sper la sentenza finala igl act il pli solemn e pli impurtont digl entir process. Sesend la dertgira sut tschiel aviert, savens en fatscha de tschiens persunas curidas neutier da tuttas varts, stueva ella naturalmein vegnir protegida ton da caneras e disuordens denter il pievel assistent, sco era da scumbegls e malperinadats denter partidas, geraus e derschaders. El liug, nua ch' ei vegneva dertgau, stueva reger silenzi e ruaus absolut. Negin ordado il ring astgava plidar ded ault, aunc bia meins empruar de disturbar las fischentas, enteifer il ring astgava mo quel plidar,

il qual fuva dal mistral engaschaus de tschintschar. Ed era quel haveva de s' abstener d' attaccas, ded offensiuns e de nunverdats. Aschia perscriva p. ex. igl uorden de dertgira de Tusaun dils 1549: «so sol vor am stab do niemen kiben noch haderen olt geschrey machen, sunder die kleger und anwurter send ier handel und span dur ier firsprächer lasen für bringen und reden stilligkich». (Wagner l. c. p. 148.) Sco grond fallament vavev' ei principalmein de numnar avon dretg siu adversari manzaser. Per far attents silla sontga pasch, che regeva sul tribunal, vegnev' ei all' entschatta della sesiun solemnamein commandau ruauss e silenzi ad in e scadin. Quei cammond numnav' ins: «Bann», per romontsch: «il bonn», leusunter gl' entir act: «*l' embonida*» = die Verbannung des Gerichtes. Quei fuv' ina izonza d' ina zun gronda vegliadetgna. Gia Tacitus raquenta, che tier ils Germans commandavien ils sacerdots all' entira redunonza de quescher: «*silentium per sacerdotes imperatur*». Tenor la disa en nos cumins vegneva il bonn de la dertgira clamaus ora dal salter dil cumin. Tier il process civil denton, nua che la dertgira tractava mo en casa cumin daventava quei tras il mistral sez ¹⁾, probabel per-

¹⁾ Mira Foppa p. 4, Flem en Decurtins Crestomazia I. 321. La fuorma per la embonida della dertgira civila fuva bia pli quorta e semplia, che quella dil dretg criminal: „Enten Numm da Deus a la bun' Ura Ambonesch jou quest dretg, inna ga, l' autr' a la terza.“

quei che leu fuv' ei buca de basegns de grir, sco sut tschiel aviert. Sin truament dils geraus e cammond dil derschader passav' il salter sin in liug elevau, sco sin las schroncas ne sin ina sutgia, prendeva la bitgetta entamaun e clamava, aschi fetg sco el pudeva. Els cumins tudestgs entschavev' el culs plaids: «Losend, ihr Herren, Einheimische und Frömbde», (aschia a Tavau) ne: «Es wolle ein Jedes ordenlich auflosen», (aschia els Tschun Vitgs.) La fuorma romontscha, sco ella vegneva usitada ella *Foppa* e *Lumnezza* fuva: «Enten igl Numm da Deus embonesch jou quest dreig, l' ünna l' autr' a la terza gada, sco dreig a trovament ha cou dau, a scha anzatgi antschavess spans ner dabats antroccan questa dertgira nan ha finn, quel deig esser curdantaus enten la culpa gronda, a scha el vess buca vid la rauba, scha deig el esser castigiaus vid l' honor, ner vid la vitta, suenter, sco igl fall pudess esser; Item dei er esser embonieu igl lieug da cunseigl, auncalur cun las reservas schon tractadas, a quei suenter schentament da nies Lud. Cumin ad era digl Kayserlich Recht.» Nus fagein cheu gia specialmein attents, che buca mo il liug de dertgar, sunder era il liug de cussegl vegn embonius. L' embonida haveva ina *dubla* impurtonza e consequenza:

1) Scadin, che cunterfa al bonn publicau vegn rigurusamein castigiaus tenor la natira e la gre-

vezia de siu fallament. Els cass ordinaris consistev' il castitg en ina falla (peina) pecuniara, la quolpa gronda, che fageva a *Tavau* 10 funds fenigs. Fetg interessanta ed el medem temps fetg veglia ei la regla contenida ella brev della Tiara de *Schoms*: «Igl band da nossa dartgira eis dentont, ch' igl derschader se par derscher, ad ils giraus par trovar, dei mintg' in digl dreig sa cuntentar, dreg dar a dreg prender a nagin ancunter la honor da l' auter ne plidar, ne gir, ne far. Chi ca quei vangis a surpassar, *gli dai senza grazia vangir talgiaus ora la sia lieunga* a struffigliaus suenter sco igl don ei daventaus per cunaschienttscha dil dretg, a tuts quels, ca fussen ne pudesen vangir cautiers.» ¹⁾

2) La dertgira ei ligiada vid il liug emboniu tochen che la sentenza ei dada. Avon astga il mistral buca metter ord maun spada e bitgetta, negin gerau bandunar siu plaz: «La dertgira ei embonida aschi gitg, aschi lieung sco quest dreig ha ina fin.» Ils tschentaments de Montogna perscrivan aunc 1792: «Dein ils signiurs digl Obrigkeit, farton, ch' igl ei a maun bicheta, buca pasar giu, rasalvont scüsa sufetienta.» ²⁾ Sco nus vegnin a ver pli tard, fuv' ei denton enqualgadas neces-

¹⁾ Decurtins, *Crestomazia* I. 280. Quei artechel corrispunda exactamein alla regla contenida el „Erster Landschaftsbrief von Schoms“ dils 1549, Wagner l. c. pag. 151.

²⁾ Decurtins, *Crestomazia* I. pag. 370 e ss.

sari, che las partidas ed ils mussadurs, ils geraus e derschaders sez secusseglien sur ina ne l' altra damonda. Quei saveva buca daventar el ring, el liug de dertgar, quei vess disturbau igl uorden e la pasch della dertgira. Leu astgavan mo daventar las solemnas tractandas officialas. Per quei stueva ins seretrer en in auter liug per tener cussegl. Quei plaz de cussegl sesanflava era sut tschiel aviert e demaneivel dal liug, nua ch' ins dertgava.

Sina quei che derschaders e geraus sappien render leu senza bandunar il sulom de dertgira, sina quei che plinavon els gaudien era leu pasch e protecziun, vegnevan buca mo il plaz de dertgar, anzi era il plaz de cussegl e la via leutier emboni. Aschia saveva la dertgira interromper il process e seconsultar sur in punct ne l' auter, senza passar ord terren emboniu. Denton dat ei era cass, nua ch' ella saveva bandunar quei terren avon la fin dil truament e pli tard puspei turnar a continuar las tractandas. Quei fuva mo *cass exceptionals*. Sco tals vegnan numnai: uiara, sgurdins, fiug, auas grondas, mazzament. Ella *Lumnezza* vesein nus, che derschaders e geraus bandunavan las schroncas, cura ch' il spiritual mava speras vi cun il Sogn Sacrament per proveder in malsaun, ch' els compignavan el aschi lunsch sco ei plascheva e ch' ei turnavan lu puspei el ring per continuar a derschiar e truar.

Ladinamein suenter l' embonida entscheiv' il process. Tenor veglia izonza tudestga plaidan las partidas buca sezzas avon dretg, ellas selaian representar tras ils *mussadurs*, Fürsprecher, advocats ¹⁾. Las partidas el process criminal fuvan il sekelmeister sco part plonschenta e la persuna inculpada sco part respudenta. Omiduas parts retschavevan in mussadur, il sekelmeister il mussadur dil plogn ed igl inculpau il mussadur della risposta. Gl' empren pass' il sekelmeister avon garegiond, ch' ei vegni agli dau in mussadur, il qual porti avon il plogn en siu num ed el num dil cumin. Sin truament della dertgira vegn in tal concedius dal mistral, il qual exprima igl auguri, ch' il mal vegni cassaus ed il bein demptgaus ²⁾ e quei cun misericordia. Il sekelmeister numna sin quei la persuna, ch' el desiderescha sco mussadur, ed al qual il mistral cammonda: de star si e far plaid e dretg. Mo esser mussadur fuva negina bagatella. Ina greva responsabladat schischeva sin el. Neghligientscha ne mala fei vegnevan rigurusamein castigiadas ³⁾. Per quei se-

¹⁾ Tier nus denton creigel jeu, che silmeins el process civil savevien las parts era plidar per sesezzas. È tenor certs statuts, sco tier ils libers de Laax (Wagner p. 99) stueva quel che prendeva in mussadur pagar ina taxa alla dertgira.

²⁾ En Lumnezza vegnev' ei detg: „il mal cassaus ed il bein *tempiaus*“ tempiar = zeitigen?

³⁾ Plank I 205, Widmer, Das Blutgericht nach den aargauischen Rechtsquellen (Dissertaziun de Bern 1901) pag. 39.

stermentava scadin de far mussadur. La persuna numnada dal sekelmeister acceptava buca senza auter igl uffezi, anzi fageva d' envidar seperstgison, ch' ella sappi quei buca far en schi grevas e grondas caussas e ch' il sekelmeister duei star giu e prender in auter. Sin l' emparada dil mistral renconuschan ils geraus en lur truament negina stgisa. Il mussadur accepta schend: «tras vies cumondament fetsch jeu pia plaid a dreig a gli Sr. sekelmeister jou vi era a gli Sr. sekelmeister digl cumin ver resalvau ses dreigs, ca cura ca jou a gli antardass anqualcaussa (sco jou bein sai ca vid mei el ven antardaus) sche possig el lura star giu da mei a prender ün' auter mussadur etc.» (Foppa 17). La posiziun dil mussadur era buc aduala a quella digl advocat modern. El fuva buca cheu *enstagl* la partida, el fuva cheu *sper* la partida. Ses plaids e fatgs valevan buca senz' auter per lezza, ella fuva buca ligiada vid lunder, schilunsch sco ella vuleva buca renconuscher els. Il mussadur menava buca sez il dretg, el mussava mo alla partida, co ella duei menar el sezza, perquei il bi num romontsch.

Il mistral surdava al mussadur siu uffezi culs plaids: «Jeu cun miu undreivel tierz cumond a vus il dreig a scumond igl entiert pigl sarament, ca vus veits faig a gli dreig.» D' in sarament engiraus tral mussadur plaidan a nus las fuormas

buc. Probablamein vegneva, sco era en auters loghens, in dils geraus tschernius sco mussadur e sco tal havev' el naturalmein prestau engirament. Quei vegn a nus era confirmau ella Dertgira Nauscha denter cureisma e tscheiver, dalla quala nus plidein alla fin de nossa lavur.

Savens pudev' il mussadur enconuscher gia ordavon la caussa, ch' el dueva menar, el fuva forse gia sentelgius cul sekelmeister — savens denton havev' el de basegns d' ulteriur sclariment, avon che «faciar siu plogn», en scadin cass stueva el seconsultar culs geraus ed ils derschaders. Per quei damond' el ladinamein cussegl. Quel saveva, sco nus havein viu sisura buca vegnir tenius el liug de dertgira, pertgei ch' el fuva mo ina consultaziun privata e buc ina dellas fuormas solemnas digl uorden de malafezi. Per quei serend' il mussadur culs geraus ed il sekelmeister en in liug «ordenau ed emboniu» per il cussegl. Suenter ina uriala termettan els il salter per ils treis derschaders vulend sedisquorer era cun lez. Bandunond siu post sto il mistral surdar la bitgetta al scarvon, che setschenta en siu stagl sisum la meisa. Finius il cussegl tuorna gl' emprem il derschader cun siu undreivel tierz el ring, ils geraus stattan leu aunc in moment anavos sco per indicar, che propriamein mo els hagien d' encurir il truament. Duront il cussegl pudev' il pievel entuorn il ring

bandunau, buca pli firtschentaus dal spectachel della procedura, a haver entschiet a s' inquietar, secumblidar e sedisquorer. Perquei di la fuorma de Lumnezza: «Suentar quei fa il vaibel il comin pievel quescher e tattlar.» Ord tgei suonda pli clar, che nossas dertgiras fuvan raspadas dell' entira populaziun? Denter quei pievel curius neutier sesanflavan principalmein era ils parents¹⁾ della persuna, che dueva comparer ellas schroncas, sco era ils umens, che eran ordavon tralla suprastanza vegni fixai sco ses protecturs specials: «ils ugaus e bystans». Quels tuts prendevan part alla defensiun, sespruavan d' obtener ina migeivla sentenza. Els vegnan perquei era clamaì enten dretg, sina- quei ch' els fetschien «in plaid ne dus». Els garegian leu in mussadur ton en lur num, sco en num digl inculpau. Havend sco solit portau avon ina stgisa de buca vuler acceptar vegn il mussadur giavischau confirmaus dal mistral. Ord il descret vesan ins, che la part rispudenta consisteva buca mo ord la persuna inculpada, anzi era ord ses parents, ugaus e bystans. Dad ina vart pia stev' il cuminesser cul sekelmeister representai dal mussadur dil plogn — da l' altra vart igl inculpau cun ses parents e protecturs, «sia mi-

¹⁾ Las fuormas plaidan d' „amitgs“ e buca de „parents“. Mo il plaid „amitgs“ significhescha cheu sco l' expressiun corrispudenta tudestga „Freunde, Fründe“ la parentella. Mira Widmer l. c. p. 67.

gionza», sco els vegnevan numnai, representai dal mussadur della risposta ¹⁾). Il process haveva la pareta d' in combat denter quellas duas varts, el qual la dertgira decerneva la victoria. Cheu havein nus ina remarcabla reminiscenza d' in usit ord ils vegls temps germans, semantenida negliu aschi claramein sco en nossas vals grischunas. Tenor idea germana fuv' il delict buca mo in entiert visavi alla persuna violada, anzi era visavi a tut sia familia e slatteina, e buca mo al delinquent solet, sunder a tut sia parentella curdav' il malfatg a dies. Il delict schendrava cheutras ina disamicezia denter ils parents dell' unfrenda e quels dil malfitschent, ina disamicezia, che vegneva oriundamein fatg' ora cun spada e turschet, pli tard alla buna sin via dell' entelgientscha. Cul progress dil temps ha l' autoritat publica, la dertgira, priu senza entamaun ils interess della part blessada — dal maun digl inculpau stevan aunc adina era ses parents. Sin quei scalem stat l' isonza procesuala en nossas valladas.

¹⁾ Tenor il dretg de malafezi de Glaruna-Sviz comparan buca ils parents, sunder in agen ufficial „Landläufer“ sco proctetur digl inculpau. Osenbrüggen, Studien zur deutschen und schweizerischen Rechtsgeschichte pag. 282. Er' els statuts grischuns tudestgs de Tavau e Tschun Vitgs anflein nus buca ils „amitgs“, sunder mo ils ugaus e bystands. A Tavau vegnev' ei dau tras la dertgira dus ugaus alla persuna inculpada, ils quals prendan mintgin puspei in mussadur ni bystand. — Egl uorden de malefiz dil marcau de Melligen egl Aargau compar' il spiritual sco proctetur digl inculpau e damonda per el in mussadur.

Ils mussadurs ordinai semettevan alla testa dils geraus, lur meini vegn mintgamai gl' emprem domandaus dal mistral, els dattan giu ordavon lur truament. Ils auters geraus han mo de suondar u de better quel.

Tochen dacheu fuva la persuna, alla quala il plogn tuccava tier, vegnida salvada en fermonza damaneivel dal liug de dertgira. Ussa stuev' ella comparer avon il tribunal ligiad' en cadeinas. Ella vegn menada dal salter e dals gaumers a miez il ring e messa sin ina scabella. Leu duev' el dar plaid e fatg. Plidar avon dretg saveva denton mo ina persuna libra. Perquei garegia il mussadur della risposta, ch' ella duei vegnir slargada dalla cadeina «parca ella tont pli bein possig tadlar il ploing ca ven plonschieu ancunter ella, a ca ella sinsura possig far la sia risposta da tutta quei, ca ella manegia de guder, a ca gli vomig nagutt antiert». Ussa stat il mussadur dil sekelmeister si e port' avon liung e lad siu plogn. Quel consisteva ord ina introducziun generala, la quala fuva presapauc en tuts loghens e per tuts delicts tuttina, ed ina descripziun dil cass de malafezi, pil qual la dertgira era serimnada. Ell' introducziun generala di el denter auter: »Aschinavont ca questa persuna hagig buca pli bein survieu a Dieu, e seig buca stada pli bein spirtada da far il bien, mo seig tras anridar digl nauscha spert curdada

enten quest grond unfall a disgrazia, sche sappi il sekelmeister buca far auter suenter siu gref sacrament, ca sura da talas malas caussas clamar sura ad ün Ludeivel Oberkeit, igl qual ei urdinaus de castigiar il mal a dempchiar igl bien, a scha igl mass duvess buca vangir castigliaus, sche pudess naging esser sagirs.» Plinavon roga el quella persuna ed era sia migionza, de buca haver per mal sin el, resalva de puder alzar ne bassar il plogn mintgamai suenter sco la risposta vegn mess en dretg e siara cul giavisch: «Veglig Deus, ca questa persuna possig enten la sia risposta tut bein raspunder a sa defender, a ch' ella seigig enten tut senza culpa.» (Foppa 20, 21.)

Suenter il plogn suonda la risposta. Mo avon che plidar sto il mussadur della risposta seconsultar cun la persuna inculpada, cun ses parents, ugaus e bystands. Els van perquei ensemen en il liug dil cussegl, nua che, sin lur garegiar, ei vegn era dau dus ne treis ord il diember de geraus per gidar metter la risposta. Returnai puspei el ringdamonda il mussadur, ch' igl ugau ne bystand deigien sez star si e rispunder al plogn. Nun vulend quels far quei tegn il mussadur siu plaid, el qual el emprova d' infermir pugn per pugn dil plogn e siara garigiond, che las perdetgas vegnien tedladas, gl' εμπrem quellas dil sekelmeister e silsuenter las sias. Quellas vegnan pia menadas

avon dretg, ellas seperstgisan, sco pli baul ils mussadurs, ch' ins duei ded ellas buca far diever. Il truament dils geraus renconuscha buca quella stgisa, nunche zatgi vevi motivs suffizients per snegar la perdetga. Las perdetgas ston vegnir saramentadas. Cheu havein nus ina remarcabla differenza denter igl uorden della Foppa ed il dretg de Lumnezza, il qual ei pli agens e fa endament isonzas pli veglias. En *Lumnezza* numnadamein tschentav' il mistral ordavon las damondas allas perdetgas, repeteva quellas damondas per l' outra e la tiarza gada, sinaquei che negin emblidi zatgei. *Pér suenter* haver plidau confirman las perdetgas tras il sarament la *verdat de lur risposta*. En la *Foppa* encuntercomi sincereschon las partidas, sco en auters loghens, *ordavon*, che quei ch' ellas *vegnien a dir* seigi la vera verdat. Era ils plaids dil sarament fuvan buca tuttina ella Foppa sco en Lumnezza. *Lumnezza* haveva la fuorma *cattolica*: «aschi pilver vus gida Dieus, quei ei la sontga Trinitat e tuts *sogns e sontgas*.» Ella *Foppa* vegnevan tenor la fuorma *protestanta* ils sogns buca numnai. Pil reminent d'aventav' en omisdu cumins il serament suenter la veglia isonza germana. Il mistral prendeva la bitgetta entamaun ¹⁾ daferton che derschaders e geraus levavan sin

¹⁾ Per quei l' expressiun tudestga „den Eid staben“, che vul dir ton sco recitar avon igl engirament. Grimm, *Rechtsaltertümer* II. 554.

peis e recitava avon la fuorma solemna, che seclamava ella *Foppa*: «Sco dreigs e trovaments han cumpegliau ad enten ploing e rasposta manau, a vus sinsura veits da dar vossa pardetgia, scha scheits vus, ca vus leigias gir la vera vardad, da tutta quei, ca vus ei bien da saver, aschi pigliver vus gidig Deus, la Soinchia Trinitat.» (*Foppa* 23.) Las perdetgas engiran, ils umens tenend si treis dets dil maun dretg, las femnas pusond lur maun sil sein dretg (*Lumnezza*)¹⁾.

Las perdetgas tedladas dat il derschader puspei il plaid als dus mussadurs, sch' els vulan *recuvrar* plogn e risposta. Con pli biala ed entelgeivla ei l' expressiun contenid' ella fuorma de *Lumnezza*: «*recuvrar* (dal latin recuperare) il plogn u la risposta,» ch' ils plaids scientifics «duplica, triplica», ne che la versiun duvrad' ella fuorma della *Foppa* «*replicar e rispunder milsanavon en qual caussa*»?

Ussa, che tuttas perdetgas ein tedladas, era ils auters mussaments produci, che las partidas, lur protecturs e mussadurs han detg lur davos plaid, para il process d' esser alla fin — nuot para de muncar auter ch' il truament final, la condemnaziun ne l' absoluziun digl inculpau. E daveras seretilla la dertgira el liug de cussegl per seconsultar. Mo il resultat de quei cussegl fuva buc il

¹⁾ Era quei fuv' ina veglia isonza germana. Grimm l. c. 549.

medem el temps pli vegl sco el temps pli recent. Pli da vegl truavan ils geraus en quei moment la davosa sentenza, turnai el ring vegnev' ella dal mistral solemnamein annunziad' alla persuna inculpada. Fuv' ella condemnad' alla mort setergev' ins aunc la medema sera sil plaz de metter vi ed exequev' il truament. Aschia entschavev' e secumplenev' il process il medem di — derschaders e geraus, arrivai la damaun, savevan la sera puspei serender a casa. Quei fuva totalmein semidau el temps, dal qual nossas fuormas romontschas derivan. Zvar encurschein nus aunc en quellas engins fistitgs dell' isonza pli veglia. Aschia vesein nus ord la maniera, co il liug vegnev' embonius, che la dertgira vess en sesez buc astgau bandunar il plaz, avon ch' il dretg havev' ina fin, avon ch' il process fuva rugalaus. Mo quella regola vegneva buca pli observada, il process continuava aunc el di suondont. Sche las perdetgas tedladas havevan totalmein ne silmeins en gronda part confirmau il plogn, devan ils derschaders aunc buca la sentenza finala, els concludevan encuntercomi, che la persuna duei puspei vegnir fermada en cadeinas ne ligioms tral salter, menada dals gaumers el liug e forza, nua ch' ell' era stada vidavon e ch' ins duei tras ella «*schar secattar la verdat*», quei ei, ch' ins duei far confessar ella siu malfatg. Suententer quei truament levan mistral

e geraus si prendend la spada e bitgetta cun els e setrain en casa cumin. Il liug resta denton plinavon embonius, aschia che la dertgira sa il di sisu puspei turnar a ser e derscher continuond e finend las tractandas.

Danunder quell' impurtonta ed interessanta midada ella procedura? Nus stuein declarar quei cun zaconts plaid. El *vegl* process, cheu havevan las *partidas sezzas* de demussar la verdat de lur pretensiuns, dil plogn u della risposta. Fuva per ex. ina persuna vegnida assassinada stuevan ses parents sez portar il plogn avon dertgira, mussar si il fatg e la quolpa della persuna inculpada. La dertgira haveva de truar e derscher tenor las provas, ch' eran vegnidas producidas avon ella, tenor quei ch' ella haveva viu ed udiu. En cass dubius clamav' ins en agid Diu, il Tutsavieivel e Tutgest, ch' el sez tras in' enzena detti d' entelgir, sin qual maun la verdat seigi. Ins rugav' el per exempel, ch' el laschi vegnir saung ord la plaga digl assassinau, schi spert sco igl inculpau tuchi quella, aschinavon sco el seigi culponte. Mo plaunsiu ha *l' autoritat publica* sezza sesentiu obligada de persequitar il malfitschent, de trer el avon il tribunal, de far dar leu plaid e fatg sur siu secunter. Daleudenvi ha era la suprastonza dil cumin, il mistral culla dertgira, resp. il sekelmeister, priu sin ella de furnir ils mussaments per il delict e

per la culpeivladat. Ella ha d'uffezi ano intercuriu il cass, ella ha instradau *l' inquisiziun ufficiala*. Essend igl inculpau en ses mauns haveva la dertgira in miet fetg lev e fetg maneivel, per seperschuer della quolpa dil malfitschent, ella saveva empruar, de far *confessar* il delict avon ella. Daventava quei, tgei fuva lu pli clar che sia culpeivladat, tgei duvra' ins aunc bia indezis e bia perdetgas? Il *confess*, quei fuva *il capomussament*, senza quel vegneva per regola negin condemnaus. Il malfitschent confessava savens leu per leu, gia cun las bunas — lu fuva la caussa gleiti rugalada. Savens denton s'obstinav' el, fageva il tgau-mogn. Cheu stuev' ins rumper sia stinadadat. En anguoschas e temas, en dolurs e suffronzas, cheu vegn era il carstgaun il pli dir il bia muorvis, cheu lai el savens mitschar ord sia bucca, quei ch' el leva satrar a funs il cor. Aschia eis ei era cul delinquent. Perquei empruava il derschader, sch' ei mava buca cun las bunas, de rabitschar ora il confess cun la mala. La *tortura*, *il tgierl* stuevan gidar. Aschia ei la procedura consequentamein ida dall' inquisiziun ufficiala tier il confess sco mussament principal, e dal confess eis ell' arrivada tier la tortura. Quella midada ha necessariamein era tratg cun ella ina midada ella maniera de menar il dretg. La tortura cuzzava savens ditg, ella saveva buca daventar avon l' entira raspada

dil pievel, per quei vegn ella naturalmein buc exequida el ring emboniu, el quors dellas tractandas solemnas. Ins stueva ver leutier in auter temps, ins stueva ver leutier in auter liug. *Ordeifer il Grischun* ed era tier nus els *cumins tudestgs* han ins urdiu la tortura ella veglia procedura tenor maniera suondonta. Gia *avon il di* solemn per tschentar dertgira prendevan ils derschaders culs geraus la caussa entamaun. Els encurevan ensemen ils mussaments necessaris, studigiavan ils indezis, tedlavan las perdetgas, fagevan menar neutier igl inculpau, domandavan el, sch' el seigi culponte ne buc, sch' el snegava procedevan els tier la tortura. Tut quei daventava davos escha serada, tut vegneva manedlamein protocolau dal scarvon de cumin. Sin fundament de quellas tractandas secretas ponderavan ils derschaders e geraus la sentenza. Fuva il cass per els memia grevs ne strubigliaus termettevan els semplamein ils acts alla facultat giuridica dina universitat supplicond de vuler dar la sligiazion della damonda. Aschia fuva la sentenza gia fixada, il process en sesez finius e quei tut alla méta — mo tuttina han ins buca leu per leu ughigiau de dismetter las solemnas fuormas della veglia procedura, mo ellas eran daventadas ceremonias senza negin contegn, in sempel splenghigem avon ils égls dil pievel. Il cries era restaus — il coc fuva naven.

Ins embonev' aunc adina cun pussonz' e vertit il liug usitau de dertgira, ins numnav' ils mussadurs, che tenevan lur plaids e recuvravan plogn e risposta — mo las perdetgas vegnevan buca menadas avon e tedladas, negins mussaments vegnevan produci — quei fuva gia avon daventau en stiva-cumin — gl' inculpau haveva gnanc basegns de comparer. Enstagl de schar producir ils mussaments commandav' il mistral al salter de leger avon siu protocol sur las tractandas menadas, de leger principalmein il confess digl inculpau. Quei confess (numnaus en tudestg «*Vergicht*») era daventaus il coc, il maguol dil process. Sin quei se-retergevan ils geraus per anflar la sentenza — en verdat fuva quella gia ordavon pinada. Ella vegneva silsunter pronunziada dal mistral avon igl inculpau ed il pievel. Aschia ein las bialas fuormas processualas, vidavon aschi impurtontas ed interessantas, daventadas ina sempla cumedia, la quala ha cul temps era calau ded interessar las fuolas. Plaunsiu ein ellas per quei curdadas naven, baul tscheu e baul leu e finalmein dapertut — il dretg vegneva menaus en ina procedura secreta, lunsch naven dals égls dil pievel.

Quei ei la maniera, ella quala els cumins della *Svizzera bassa* e dil *Grischun tudestg*¹⁾ las ve-

¹⁾ Nus havein cheu en égl principalmein las fuormas de dertgar de Tavau, Tschun Vitgs e Maienfeld. Era el cumin dils *Libers de Laax* para la fuorma tudestga de

glias e venerablas fuormas processualas han aunc suenter l'introducziun dell'inquisiziun uffiziala e della tortura cuzzau vinavon ed ella quala ellas ein leu plaunsiu sparidas. Sin ina *moda differenta* ei la veglia procedura populara seunida cun quella ideas pli novas en las fuormas de dertgar de *nos cumins romontschs*. E cheu havein nus a mi' idea il fil il pli genuin e custeivel dil bategl, el qual il process criminal romontsch sevistgeva. En nos cumins romontschs numnadamein han las veglias fuormas, schege fleivliadas entras ils principis dell'inquisiziun e dil confess, tuttina aunc en gronda part manteniun forza e vigur, salvau in bien ton de lur imputonza d'antruras. Quei ei daventau ella maniera suondonta:

Ils mussaments rabbitschai dal sekelmeister ne implorai dalla risposta vegnevan buca produci gia avon il di solemn de dertgira, ins tedlava buca gia ordavon las perdetgas, nunche quei fuss stau necessari ual per decider, sche la persuna duei vegnir messa en fermonza ne buc, sch'ins duei menar encunter ella il plogn ne schar star ¹⁾). Igl

haver valiu. Aschia seresultescha ord in diember cass de striadira dals 1654 e suondonts conteni en il protocoll salvaus egl archiv de Laax.

¹⁾ Tenor la regla perscretta ella Malefizordnung del las Treis Ligias e numnada sisura pag. 100. Principalmein en process de striadira, nua ch'ins haveva ge neginas enzennas dil delict, negin „corpus delicti“, saveva ins pér sin fundament de perdetgas ne dil confess decider, sche il process criminal hagi de vegnir aviarts ne buc.

inculpau vegnev' era buca examinaus e torturaus ordavon, nunch' ei fuss stau de basegns per il medem motiv. Ils mussaments vegnevan, sco pli baul, menai avon el ring emboniu, leu las perdetgas saramentadas e tedladas — plogn e risposta fuvan buca mo bials disquors ceremonials senza valetta — anzi els fuvan il centrum dellas tractandas, els influenzavan buca pauc la sentenza; il truament final fuva buca gia pinaus ordavon, aunc bia meins dictaus dals perderts d'ina universitat, el seresultava pér ord ils combats denter plogn e risposta, ord il secuntener digl inculpau. Cun paucs plaids, nuot fuva sminuiu ne midau de quei, che daventav' era ella veglia procedura avon ils égls dil pievel, tut haveva salvau siu post, schege buca dil tut sia veglia muntada. Solet ils acts processuals, introduci tras las novas ideas, igl examen digl inculpau e la tortura, savevan era tier nus buca bein daventar sil plaz de dertgar avon las fuolas rimnadas, ton pli ch' ei era denton gia vegniu sera («uss' eis ei l' ura tarda» en las fuormas de Lumnezza). La dertgira interrompeva perquei las tractandas setergend en casa-cumin, nua che duront la notg igl examen digl inculpau haveva liug culla buna e culla mala; la damaun sisu continuav' e finev' ins il process el liug ordinari. Aschia fuva tier nus zun nuot gia stabiliu ordavon — solet las preparaziuns neces-

sarias eran fatgas. Tuts acts impurtonts daventavan il di dell' embonida ed il di suenter e quei ella maniera usitada, en fatscha dil pievel — la tortura persula sefigeva davos escha clausa. Aschia ha la procedura romontscha bandunond la veglia isonza, che las tractandas solemnas stoppien esser finidas dalla damaun tochen la sera, salvau en gronda part la seriusadat e la muntada dellas venerablas fuormas populares. Forsa ual per quei motiv ha il pievel mussau negliu ton interess e tonta attaschadadat vid la veglia procedura, sco tier nus Romontschs. Ella ei tier nus, buca sco en auters loghens, vegnida consummada d' in nausch treranavos — solet las midadas politicas han pudiu surventscher ella culla forza.¹⁾

Sco nus havein detg sesalzava la dertgira suenter haver tedlau plogn, risposta e perdetgas e setergeva cun igl inculpau en casa-cumin. Leu vegneva quel examinaus e sch' ei fuva basegns

¹⁾ Nus descrivin cheu la maniera, en la quala la tortura ed il confess fuvan uni cun las veglias fuormas solemnas, sebasond sin il manuscript *Lumnezzian* e la procedura stampada della *Foppa*. Quei che vegn leu descuret e raquintau dals auturs, sempels geraus, cun minuziusa scrupulusadat, sa mo esser il dretg da glez temps en vigur en quels cumins e buca usits buca pli practica. Nus lein denton buca snegar, che la maniera de dertgar usitada els cumins tudestgs hagi plaunsiu influenzau e forsa per part remplazzau l' isonza romontscha. Aschia vegn 1798 la dertgira criminala sur Andriu Beer tenuta a Mustér compleinamein sut *tschiel aviert* en las veglias fuormas, igl examen e la tortura denton havevan giu liug ils dis avon. Mira Annalas 7. 268 ss.

torturaus duront la notg. Ils treis derschaders, ils mussadurs e zaconts geraus assistevan agl act ensemen cul scarvon. La persuna vegneva liberada dallas cadeinas, domandada en preschientscha dil tgierl sur tuts ils pugns conteni el plogn. Snegav' ella il malfatg entschavev' il boier sia lavur. Ella vegneva tratga si vid il tgierl, sia bratscha stendida ora cun sugas e lu puspei domandada, sch' ella vegli confessar ne buc. Quella tresta procedura saveva serepeter tochen treis e quater gadas, per aunc engrondir las suffronzas vegnev' ei pendiu grossa crappa vid ses peis, aschia che tut la membra sesluccava.¹⁾ Confessava finalmein la persuna, vegnevan ses plaids leu per leu mess en scret tras il scarvon. Contas personas pon en anguoschas de mort ed en torments nunsurportabels, per finalmein guder empau ruaus, haver aviert la bucca e confessau, quei ch' il derschader dev' en ad ellas, schege che lur conscienza saveva de quei nuot? La tortura ei il grond tac ner en la procedura criminala, ge ell' entira civilisaziun dil 15, 16 e 17avel tschentäner. Ella principalmein ha schendrau e fiventau quei diember de process de striadira, ch' ein ina dellas pli trestas aberr-

¹⁾ La tortura, che nus descrivin, era la pli semplia e pli usitada. Ei deva denton aunc in grond diember d' autras manieras pli u meins crudeivlas per rabbitschar ora il confess. Aschia il „catschar cugns“, dal qual il process encunter Beer raschuna.

ziuns dil spért human. Avon che snarir sil tgierl schava bein enqualin valer, ch' el seigi ina stria ne in striun, indicav' el bein enqual compogn de siu mistregn. Legend ils vegls protocols de dertgira sedamonda ins enqual gadas cun raschun, sche la dertgira tschentada de menar il dretg seigi buca savens sefatga culpeivla de pli gronds e trests delicts, ch' il mender malfitschent sez.

La damaun suenter serenda la dertgira puspei cun la solita pompa, cun vertit e pussonza, sco las fuormas din, en il liug emboniu sut tschiel aviert, ordavon il derschader cun la bitgetta ed il salter cun la spada, la quala el tschenta sin meisa avon il mistral cun siu undreivel tierz. Havend truau de puspei far in' entschatta ed era far fin cun quest dretg lai la dertgira menar neutier la persuna inculpada e slargar ella de sia cadeina. Ils mussadurs recuvran aunc ina gada plogn e rispota e tschantan a dretg: «sche bein il sekelmeister enten num dil cumin hagig suvatieu igl sieu plogn ñe tgei seigig dreig.» Sin quei passan neunavon ils spirituals, sco representants della baselgia, las dunnauns e feglias, ils ugaus, protecturs e parents della persuna supplicond la dertgira de buca derschar suenter il dretg, sunder suenter grazia e misericordia, sinaquei che Niessegner seigi ad els in misericordeivel derschader. E la persuna senza sefiera en schenuglias e roga

tenend ils mauns a Diu: «Per amur dellas tschun plagas de Niessegner Jesus Christus ca els veglian po compartgir grazia e misericordia a mi pauper da Dieu laschau cristgieun» (Lumnezza). Tenor la veglia moda tudestga dev' ei duas modas de derschar: *derschar tenor dretg*, richten nach Recht e *derschar tenor grazia*, richten nach Gnade ¹⁾, l'emprema rigurusa, senza remischun, suenter il bustab dil tschentament, l'otra migeivla suenter dueivladat e misericordia. Fuss per exempel tenor dretg il malfitschent culpeivels della mort savev' el tenor grazia mo vegnir mislaus cun tortas e bandischaus dal cumin, ne fuv' el culpents de vegnir berschaus vivs ne pendius saveva el tenor grazia vegnir mess vi cun la spada. Truar tenor grazia vul pia buca dir il medem sco graziar in delinquent — graziar savevan ins ge mo suenter che la sentenza fuvà dada.

La dertgira seretrai el liug de cussegl e trua leu la sentenza finala. Vegnev' il delinquent condemnaus alla mort, sche stat il scarvon si el ring e legia il truament: che la persuna duei esser curdentada dalla veta alla mort suenter il tschentament dil Kaiserlich Recht. Aschia ella Foppa. En Lumnezza fuvan las funcziuns dil scarvon aunc buca aschi svilupadas, il mussadur dil plogn dat

¹⁾ Mira Osenbrüggen l. c. Gnade bei Recht 367—82, Widmer l. c. Richten nach Gnade 117—121.

il truament, il qual vegn suondaus dals messignurs. La mort fuva pia concludida, ins stueva aunc decider, sin quala maniera prender la veta. Quei dependeva il bia dil malfatg, per scadina sort de delict haveva ins ina moda corrispudenta de metter vi, de «derscher». Nus vegnin a plidar da quellas in' outra gada. Il pli savens fuva tier nus la mort tras la spada. En quei cass truava ordavon il mussadur dil plogn sco suonda: «Jou sunt da quei senn, ca questa parsuna deig vangir largada da la forza da vus ser derschader cun vies hundreivel tierz, ad era ünna cumina hundreivla darchira, a con ngir dada enten moun dilg nachrichter, il qual hagig da la prender enten ses mouns, ad era enten sia vartid, cun la ligiar suenter igl sieu mastreng. A cura ca ei sumelgia dreig a vus ser derschader cun viess hundr. tierz ad ünna cumina darchira, dad ira cun ils gaumers ansembel, cun pussonza a vartid or da quest embonieu lieug, tras la aviarta a cumina strada antroccan sin igl wahlstatt a lou deig llura igl nachrichter a quella parsunna cun la spada tilgiar ilg chiau giu da sia parsunna, tontanavont ca denter il chiau a la parsunna possig ira ünna roda denter tras, suenter igl trovament daus, suenter uordan a schentaments dilg Kayserlich Recht.» (Foppa 34). Havend er' ils auters geraus confirmau quei truament suondan las supplicas, instanzas e riugs, de

graziar la persuna, de schenghigiar la veta, cun empermischun de migliurament ne de dar ad ella in auter pli migeivel castitg. Aunc ina gada tegnan ils geraus cussegl sedeliberond, sch' els veglien dar grazia ne buc. Aschia ei anno 1798 Andriu Beer sin instanzas de parents, della claustra e spirituals vegnius graziaus dalla dertgira de maniera, ch' el ei enstagl de vegnir pendius, sco la sentenza tunava, vegnius mess vi culla spada. Ina secunda grazia, che gli ei vegniu fatg, ei stada, ch' el duei bucca vegnir satraus sut la fuortga, sunder el senteri de Mustér en ina fossa cavada dal hentger.

Vegn la grazia refusada, sche *rumpa il derschader la bitgetta* e fiera quella avon la persuna malfitgonta, in' enzena, che sia veta duei esser destruida. Lura dat el ordra al boier: «Meister N. N. Jou chi cumond da prender questa parsunna enten tes mauns, da la ligiar, a manar ora sin ilg lieug de derscher ner wahlstat, a lou tilgiar ad ella ilg chiau giu da sia parsunna, tontanavont ca denter ilg chiau a la parsunna possig ir ünna roda par miez tras, suenter gig dilg trovament e suenter ilg schentament dilg Kaiserlich Recht.» (Foppa 34.)

III. Co vegneva la sentenza exequida?

Sco il process vegneva menaus en in liug special sut tschiel aviert en fatscha de tut il pievel,

aschia vegneva era il davos truament exequius aviartamein. Tgei fageva pli grond sterment, tgei fageva pli fetg untgir dallas vias dil mal, che de mirar la tresta mort dil delinquent? Ei deva pia treis loghens dedicai alla giustia, il liug de dretg, il liug de cussegl ed il liug de derscher. Quel senumnava era savens il liug della fuortga, ne semplamein la fuortga. En enqual cumin ei quei num local aunc seconservaus, aschia a Sursaissa, a Schluein ed ella Cadi. A Mustér han ins pér questa stad tier lavurs de plontaziun fastisau sil crest della Furtga dado il vitg ils fundaments della veglia fuortga, consistentes ord treis colonnas de mir¹⁾. Il liug de derscher sesanflava il bia demaneivel dil liug de dretg, il pli savens sco quel sper la strada publica. Ladinamein suenter la sentenza setergeva ins viadora en quei liug, ordavon ils treis derschaders culs mussadurs, suenter il boier²⁾ cun la paupra persuna, ils mauns ligiai si dies, sper ella ils spirituals, che porschan ad ella il davos confiart, ed alla fin ils gaumers culs geraus e tut il pievel, che haveva assistiu al trest spectachel. Pli trestas e solemnas processions han nossas montognas mai viu. Interessants ein

¹⁾ Tenor la Gasetta Romontscha, 1907 Nr. 36.

²⁾ Naturalmein havevan nos cumins il bia buca agens boiers, ins stueva pustar els de zanua auter. Aschia ha la Cadi tier il truament de Andriu Beer fatg vegnir da Cuera il „meister della giustia“.

ils plaids cun ils quals Duitg Balletta descriva il til tier la fuortga de Mustér suenter la condemnaziun de Andriu Beer: «Cura ca la sentenza ei stada ligida giu e dumendau entuorn, sche vai jeu rut la bitgetta ed entras in plaid surdau agli hentgier neua ch' il pievel a entschiet a bargir e pi ira giu ad da gass' ora, neua ca gl' oberkeit entir a deig rusari ded ira anora, leu formau in rin, e cuortamein ha il hentgier giu giu il tgau, neua ch' igl tgau ei da siu fumegl vegnius prius si de pleun — et ius vi conter ilg confessor et spirituals, et an aung clomau tier, neua ch' el a aclo-mau ilg S. Num duos gadas, buca fetg entilgien-teivel. Il pievel bargieva e greva — et era ina rimnada de pievel, mai viu ton en nossa tiara.»

Avon che partir dal liug de dertgar stuevan ils geraus truar, ch' il derschader cun siu ludeivel tierz e la cumpleina dertgira possien star si, prender enten il num de Diu la bitgetta ed ira dal liug emboniu tochen tier il liug de derscher e leu far la fin a quest dretg.

Arrivai el liug destinau vegn ei formau in ring, enten il qual il boier va e «derscha la pau-pra persuna». Suenter sevolv' el cun la spada encunter il derschader e di: «Ser derschader, jou ampiar vus, sche jou hai dert questa parsunna suenter ilg schentament dilg Kaiserlich Recht?» Il mistral rispunda: «Jeu sai buc auter, mo ca ti

haigias suenter tiu uffici dert, suenter ilg schentament dilg Kayserlich Recht.» Aschia fuv' ei publicamein constatau, che la mort della persuna crodi en negin cass a dies al boier. Tenor il dretg de Lumnezza, de Tavau ed auters cumins rumpeva il derschader pér ussa la bitgetta e buca, sco nus havein sura discret enten pronunziar la sentenza.

Finida l'execuziun tuorna la dertgira puspei egl uorden, sco ell' era vegnida, el liug de dretg, nua ch' il mussadur della risposta sco defensur buca mo dil malfitschent, sunder de sia entira parentella damonda de confirmar tras solemn trua-ment: «Aschinavont sco quella parsunna ha giu faig ilg mal, schi ha ella cun la sia parsunna faig la penitenzia, cuntutt scha sunt jou da quei senn, ca chi la less trer si, ner fierer da quei en oegls als amitgs, deigian tals vengir castigai vid bein ad honor, suenter cunaschientscha dil dreig.» Amitgs significhescha cheu evidentamein, sco nus havein sisura detg, ils parents. Avon che passar giu dil plaz po il mistral ne il spiritual, che haveva dau al condemnau il davos confiart, buca haver muncau quella stupenta caschun per plidar a cor a ses convischins, per admonir ils geniturs ded educar lur affons en pietat e tema de Diu, ils affons d' obedir als geniturs, ed alla suprastanza d' observar ils tschentaments divins e humans.

(Mira Landbuch de Tavau pag. 104.) Aschia continuescha Duitg Balletta sia raquintaziun: «Il pader Domenik, farer de Mustér, a alura fatg il priedi — e vess pudiu esser bia megler, sco quei ch' el a saviu far — et lura detg 3 paternos — et igl Oberkeit ei tratgs naven en fuorma, sco el ei vegnius. Turnai sigl plaz — et semess a dretg — et confiscau siu fatg agli comin, sco era dau sentenza, ca negin deigi trer si a la familia sut strof d' in Lud. Oberkeit, lavau igl enfaniu liug et la spada — et turnai en stiva de dertgira.»

Finius il process e la sentenza exequida, vengnan derschaders e geraus a haver ruassau sper in bien sitg vin de Valtellina dallas stentas e dals quitaus dils dis vargai ¹⁾

Nus essan alla fin de quei trest drama, il qual serepeteva mo memia savens en nos cumins. Ei fuv' en verdat in *drama* plein veta ed acziun, plein tensiun e plein forza, cun in resultat il pli tragic pusseivel. Nus stuein perquei buca sesmer vigliar, che la musa, la quala enquera de reproducir tut quei ch' ei dramatic en la veta dil singul e della naziun, ha sepatroniu de quei material aschi adattau per sias creaziuns. E spezialmein la musa romontscha ha scaffiu ordlunder ses

¹⁾ Nos cumins possedevan atgnas ustrias ufficialas, il bia bein en casa cumin, numnadas: „*Ratwirtschaft*“.

pli bials e pli genuins products, la *Dertgira Nauscha denter cureisma e tscheiver* ed il giug della *Passiun de Niessegner*.¹⁾ L'emprema exista ual en in process menaus avon ils égls dil pievel — e tier il sublim drama della *Passiun*, sco il spért romontsch ha schaffiu el, formeschan las scenas avon ils tribunals de Annas, Caifas, Herodes e Pilatus lunschó la part la pli interessanta ed originala. Domisduas ovras gidan tscheu e leu a sclarrir beinenqual punct de nossa veglia procedura.

En la *Dertgira Nauscha* vesein nus la Cureisma a plonscher encunter il giuncher Tscheiver, pertgei che quel cun ses festigems e barlots metti l'entira tiara en sgurdin. Il process semeina avon ina de nossas dertgiras en las veglias fuormas usitadas, las qualas ein cheu sefitadas en in vestgiu poetic. Havend mistral e geraus sesalidau e porschiu in a l'auter lur compliments ed auguris en quella fina maniera, la quala fuva tier nus de casa en quei temps dils survetschs militers egl jester, fa il mistral l'entschatta. El tschenta a scadin gerau las emparadas, mintgamai en in agen vers e retscheiva da scadin sia risposta. Aschia damond'el denter auter: «sche la spada possi dovrar ed ussa sei temps de truar.» Ils ge-

¹⁾ Dr. C. Decurtins ha publicau en „Denkmäler rätoromanischer Sprache und Litteratur, Freiburg 1897“ ton la *Dertgira Nauscha* (ellas pag. 127—171), sco la *Passiun de Sumvitg* (1—87) e quella de *Lumbrein* (87—127).

raus rispundan p. ex. ella maniera suondonta: «Signur Mistral, figei buca plaun, de prender la spada enta maun, pertgei ch'enten il cumin ei daventau in gron sgurin» e «grad oz ei l'ura ed il dreig gi, che mees signurs perinameing logein las caussas sidretgameing». Suententer quell'emparada dat il mistral l'ordra al salter: «d' embonir il dreitg a visar mintgin, ch'ei seigi dertgira ent' il cumin». Ils plaids, culs quals il salter clom' ora l'embonida ein: «Jeu visel a fetsch de saver a mintgin, sco vaibel, ch'jeu sun da quest cumin, che la dertgira ei tschentada, quei visel jeu per l'emprema gada, per l'otra gada avisel jeu, che la dertgira sei rinnada cou, vul zatgi avon quella comparer, quel sapi, ch'ei cuosti igl daner, jeu gig per la tiarza e davosa gada, che la dertgira seigi tut pinada, dreitg vegn ad esser per mintgin, suenter il tschentamen de nies cumin». Il salter annunzia plinavon: «Sche enzatgi garegia mussadur, compari avon igl mistral, nies signur». Cheu compara la Cureisma e damonda in tal. Il mistral rispunda: «Per far la caussa tutta dretgia, sche lasch'jeu a vus la letgia, de tscharner ora *denter nus*, qual che vus leis a plai a vus.» Ins vesa cheu claramain l'isonza de prender il mussadur ord il diember de geraus. La Cureisma elegia signur Silvester Tratacaultschas, il qual seperstgisa nunvulend far mussadur: «ad ina veglia

aschi macorta, che freda schon sco sch' ella fuss morta». Obligaus dal mistral ded acceptar siu uffezi, setrai el d'ina vard culla Cureisma per secussegljar, co metter il plogn. El tuorna suenter in' uriala e tegn plein fug e flomma siu plaid encunter il giuncher Tscheiver. Clamaus neutier dal salter «per camond digl emboniu oberkeit» compara giuncher Tscheiver en compagnia de ses leghers survients e sunadurs. El lai dar la risposta tras siu elegiu mussadur Gion Spazzapon. La situaziun d'in mussadur illustreschan fetg bein ils plaid de quel: «Sch' jeu lasch enqual caussa muncar, sa el sez u siu beistand remediar.» Suenter plogn e risposta plaidan aunc ils protegiders «beistands» de tscheiver e cureisma, e zvar per lezza la «Cureisma pintga». Finidas quellas peroraziuns lai il mistral annunziar tras il salter «che las parts deigen giu passar, denton ch' ei fan il truamen, sco ei igl nies tschentamen.» Ils geraus secussegljan bien e ditg, ils meinis sepetgan, tgi tegn cul tscheiver e tgi cun la cureisma, ins anfla finalmein ina mesa via. Puspei clamadas las parts, legia il scarvon la sentenza, ch' il tscheiver stoppi: «Cura ch' ei tucca mardis tscheiver noig il senn grond, cun ils sees serviturs schon esser tochen Glion.» Suenter haver truau, ch' il mistral possi turnentar la spada en siu liug, serenda la dertgira ell' uustria per leu star si legher.

Nossa cumedia ei pia presentada en las fuormas usitadas de menar il dretg, ella vul esser in process *criminal*. Quei di gia siu tetel, quei vegn pliras gadas expressamein repetiu el text p. ex. culs plaids: «Tala ei l' usita de nies cumin, cura ch' ei glei enqual sgurdin, de tener il dreig publicamein, sil criminal nomnadameing.» Nunditgond quei ein las fuormas della cumedia plitost quellas d' in process *civil*, che d' in process *criminal*. Buc il sekelmeister, la partida senza plonscha, ell' embonida vegn fatg de saver, che la dertgira seigi pinada per tgi che damondi dretg, ei quosti in daner. Il salter clom' ora sco tier il process *civil*: sch' enzatgi seigi cheu e vegli musadur (compareglia Foppa pag. 4). Las parts ston passar giu duront il truament, il qual fuva mo leu il cass, nua ch' il tribunal seseva en stiva-cumin, tier il process *civil*. (Mira Foppa pag. 8.)

La fuorma, ella quala la Dertgira Nauscha ei a nus mantenida, ei vegnida dada ad ella pér alla fin dil 18avel tschentaner tras P. Anton Latour de Breil ¹⁾. Senza dubi denton ein sia idea fundamentala, sco era las parts essenzialas bia pli veglias e tonschan forsa tochen el temps miez. Ina isonza giuridica medievals para d'indicar ils plaids, ch' il scarvon metta vitier la sentenza: «sch' en-

¹⁾ Mira Decurtins, Rätoromanische Litteraturgeschichte p. 255.

zatgi de quels stimai auditurs fuss buca cuntents cun quels signurs, ne manigiass, che aschia fuss buca endreig, po mintgin sez comparer avon quest dreig, igl Oberkeit veng agli dar audienza a par avunda rischuns midar sentenza.» Quei fa a nus endamen la schinumnada *Urteilsschelte* dil dretg tudestg. Plascheva numnadamein la sentenza buca ad in dils vischins, saveva quel attaccar ella proponend ina pli gesta ed adattada slihaziun. (Mira Grimme, *Rechtsaltertümer* II. 502.) E sche nus vesein che la Cureisma e buca il sekelmeister metta il plogn savein nus era sedomandar, sche quei seigi forsa buca ina reminiscenza ord ils temps, cura che l'inquisiziun ufficiala fuvava aunc buca serasada tier nus, e che las partidas persequitavan aunc sezzas il delict.

En la *Passiun* — nus plidein cheu mo da quella de *Sumvitg*, havend ella soletta pli gronda muntada giuridica — anflein nus naturalmein buca en la medema exactadat e perfecziun las fuormas processualas usitadas en nos cumins. La tresta procedura della condemnaziun dil Salvader se schava buca senz' auter transportar en il cumin della Cadi, avon siu mistral e ses geraus — la raquintaziun biblica ligiava ella nundestaccablamein vid in' outra tiara, in auter temps ed outras relaziuns. Tonaton eis ei reussiu alla musa romontscha de fladar en la sublima tragedia dil spin-

drament si' olma nazionala, d' assimilar ella allas instituziuns ed isonzas grischunas. Deno l'emprema scena, che representa il comiau dil Segner de sia combrigiada Mumma e la davosa, ella quala l'ovra dil spindrament s'accomplenescha vid la crusch, consista gl'entir drama en nuot auter, ch' en pass e repass, plaids e combats avon ils differents tribunals. Quei ha mo in de nos scarvons ne mistrals saviu scriver! Per explicar tut il fundament politic e processual, sil qual la condemnaziun de Christus vegn basada, duvrass ei in' atgna, gronda e buca leva lavur. Allegheien cheu perquei mo zaconts puncts. Il process criminal vegneva tier nus instradaus tras la tgisa d' ina persuna ufficiala ne privata, ina tgisa confirmada tras indezis e perdetgas. Ei gl' ei cheu la sinagoga, la suprastanza dils gedijs, che tgisa Jesus avon Pilatus. La sinagoga ei constituida sco ina de nossas dertgiras, Caifas ei siu parsura ne mistral, ils fariseers e docturs della lescha ein geraus. Tier els sedrezza Caifas per schar truar, co proceder, il landweibel, salter fa sin siu cammond igl umfrog, l' emparada — il scarvon meina il protocoll. Ils adversaris ed adherents de Jesus secombattan cun quella vivacitat, sco ei vegn enqual gadas a haver regiu tier nus el liug emboniu de cussegl. Cu las vuschs ein malulivas decida Caifas sco parsura. Il surpli concluda de portar

avon Pilatus la tgisa encunter Jesus. Pilatus ei il representant digl imperatur de Roma per la Giudea, sco tal ha el spada e bitgetta, il dretg de truar sur saun, el vegn numnaus: *Blutrichter*. Nos babuns pon haver considerau el presapauc, sco in de quels patruns, che havevan la dertgira aulta sur nos cumins, sco in barun de Belmont, de Sax, de Razen, sco in segner de Schluein ne de Munt s. Gieri, sco in administratur dil comitat de Laax. La sinagoga sedrezza tier Pilatus, sco nos cumins sedrizzavan tier lur parsuras, als quals la aulta giudicatura era resalvada. Pilatus vul nuota saver d'instradar il process criminal muncond ils indezis e las perdetgas. El sto renconuscher ils motifs allegai dals adherents de Jesus, *Sabat*: «E co po mai vies process esser legitims e gests, essen che vus alla biala entschata veis faliu de far la captura, pertgei che vus veis fatg pigliar Jesus senza sufficiens endezis» e *Nicodemus*: «Gie, gie, era jeu confermel, quei vus veis faliu de far la captura, pertgei che per far la captura a in arrest ston preceder indecis sufficiens secund igls statuz della tiara, sche vus leis, che in formatif criminal proces seigi valeivels». Vesend las stentas de Pilatus de metter Jesus en libertat vegnan ils gedijs pli e pli grittentai e reproschan denter auter agli: «Vess pér Jesus rauba e daners, bras praus et ers, vigniessen nus schon a ver, sche vus a mi

leits crer, tgei che Pilatus cun el vignies a far per nossa voluntat suondar» e «Gie, gie, perquei ch' el po nuot gudigniar, vul el Jesum buca sententiar». Per capir quella reproscha, stuein nus saver, che cun la sentenza de mort fuva pli da vegl adina uniu la confiscaziun della rauba dil malfitschent en favur dil cuminesser. Quei havein nus gia sisura viu tiel process d' Andriu Beer.

Pilatus emprova de segidar ord igl embarass termettend Jesus, sco Galileer, al retg de lezza tiara Herodes, pertgei ch' el apparteneva alla giurisdicziun de quel. Il pertratg, che la giurisdicziun seigi buca rentada vid la tiara, sunder vid la persona, pudeva aunc dal temps, che la dertgira dils Libers en Surselva exercitava sias funcziuns sur ses appartenents en tuts cumins sursilvans, aunc esser fetg vivs en nossas valladas. Sco nos ministrals fagevan cugl inculpau gl' empren gl' examen culla buna e suenter cugl agid dil tgierl, aschia emprova Herodes gl' empren curteseivlamein, e lu cun smanatschas e suffronzas de far plidar Jesus. El cammonda a sia schuldada: «piglei e bastunei et bastunei el bravameing, entochen che la favialla survegni e la stinadadat agli cali.» Mo Jesus rispunda aunc adina ne plaid ne miez. Ses adherents defendan siu secontener schend: «Jesus ha rischun de plidar nuot, pertgei che tuttas interrogaziuns ein mo *suggestivas*, «iudici

autem non legitime interroganti non est respondendum». Quei fa a nus endamen la detschartadat, cun la quala nies vegl dretg processual scammonda al derschader de tschentar questions suggestivas, quei vul dir de metter la risposta sin la lieunga della persuna inculpada, de maniera che ella sa strusch rispunder auter ch' aschia ¹⁾. Nunditgond il giavisch ed il fracass dils gadius, sa Herodes buca sedecider de condemnar Jesus: «Nus lesen vus bugien suendar, mo che nus pudessen el far plidar, usa aber co pudein nus Jesum sentenziar a la mort condemnar, *esend el a nuot confessau* e buca plait plidau.» Cheu vesein nus il confess sco capoprova. Finalmein renviescha Herodes puspei ils gadius tier Pilatus, suenter haver truau: «essend che vid Jesum de Nazareth enflein negin mal auter e oreifer, ch' el seigi in met e stinau nar, aschia prendei e sco tal trachtei cun vistgir el cun in vistgiu alf.»

Pilatus tumentaus dals gadius culla smantscha, ch' els vegnien a denunziar el tier igl imperatur a Roma, dat l' entschatta al process criminal en las fuormas solemnas. Ei vegn truau suenter il dretg imperial ne Kaiserlich Recht dils Romans. En num de Pilatus vegn Jesus citaus solemnamein avon dretg tras il salter Glaurus, cun el vegnan citai tgisader, defensurs e perdetgas. Il salter cloma

¹⁾ Mira Malefizordnung der drei Bünde pag. 3 e 4.

ora la citaziun: «per l'emprema, la secunda e la tiarza e davosa gada.» Jesus compara e Pilatus cammonda de schar lartg Jesus dellas cadeinas e de metter el sin pei liber, «aschi conporten ils dreigts dils Romaners». Ils gedius protestan schend, quei seigi auter tenor lur tschentament. Jesus retscheiva sco mussadur Giusep d' Arimatea, ses adversaris il capitani Soliman. Omisdus vegnan saramentai. La fuorma de lur sarament ei ton pli interessanta, che nus havein en neginas fuormas de dertgar saviu anflar ina tala. Il Canzler enquera suenter el cudisch la solita fuorma dil sarament e legia: «Vus vignits domischdus sin vos atgna, e lura ti Giesep sin l'olma de tiu client Jesus, e ti Soliman sin quellas della tia sinagoga, engierar e far serament tier vies Diu, sche vus per en vossa conscienza pudeits far, sche vus tut quei, che vus garigeits, a porteis avon, figeies buca cun fraud ner cun schliet meini et intenziun, era buca per trer las caussas ala liunga, sunder spiramein per bassens, e che vus de far aschia veigies informatiun et comissiun dellas respectivas parts.» Ils mussadurs mettan dus dets sin la bitgetta ¹⁾ e din: «Sco a mi ussa ei vigniu ligiu avon et jeu cun la viarva hai avunda entaleitg, a quei vi jeu ussa vignir suenter, e tut a buna

¹⁾ Quei fuva ina veglia isonza germana, Grimm, R. A. II. 550.

fei, aschia mi gidi Dieus». Plogn e risposta vegnan teni, las perdetgas producidas, attaccadas e tedladas. Jesus vegn examinaus da Pilatus. Quel anfla negin motiv per condemnar, negin delict, negin confess e neginas perdetgas autenticas e tuttina sco Nicodemus di «per condemnar in alla mort ston esser provas convincentas, pli claras, che il soleigl de miezs di, aschia plaidan ils dreigs imperials ¹⁾». Tuttina truescha finalmein Pilatus, tumentaus e sfurzaus dals gedijs Jesus alla mort «per mantener siu uffezi e buca curdar en disgrazia tier il keyser». El rumpa la bitgetta pronunciond la fuorma solemna: «Aschia deigi Jesus aschi gues morir, sco jeu rumpel ussa questa bitgieta.»

Il giug della Passiun, sil qual nus havein dau ina suffrida, ei pia nuot auter, ch' in grondius process criminal, menaus tenor ils statuts e las isonzas de nos cumins. El sepresenta meins sco l'ovra de nies spindrament, meins sco combat denter las forzas della stgiradetgna e l'unfrenda senza macla, che sco ina dira lutgia denter giustia e malgiustia, denter il tschentament civil ed ecclesiastic e l'arbitrariadat, l'illegalitat. Soletta-
mein squitschond sut lur peis il dretg imperial, ils statuts della tiara, las isonzas cuminas arrivan

¹⁾ Presapauc ils medems plaids stattan ellas: Caussas de Dertgira de Mustér, pag. 12.

ils gediis tier lur intent. La condemnaziun de Jesus compara sco la pli gronda untgida dal dretg, ch' in sa patertgar, sco il pli schnueivel assassinat giudicial. Aschia havess buc in spiritual, buc in pader en claustra presentau la mort dil Salvader, aschia sa mo in um cudischius cun mintga statut, pratics de tut las isonzas dellas dertgiras, mo in vegl scarvon, genau, ne mistral haver simaginau e discret. El pren mintgaton buca memia exact cun la sontga scartira, el scriva enqual gadas in num per in auter, aschia Zacharias per Zacheus, plaids, che Pilatus ha pronunziau metta el en bucca a Herodes, sco: «jeu hai la pussonza de mazzar e schar lartg tei» — mo las perscripziuns legalas, las: «subtilenzas, puntilezias e finezias dils tschentaments» enconuschev' el famos. E nies pievel entir, umens, femnas ed affons peregrinavan mintgamai igl on della Passiun neutier ord tuts vitgs ed ucclauns sursilvans cun stentas e fadigias, viasi ne viaggiu a Sumvitg, els miravan e tedlavan uras ora, senza sunfisar e senza tschuncar giu ne égl ne ureglia, quellas scenas procesualas, plitost paupras en acziun, mo ton pli rehas en rischienis e dispettas, els mavan a casa cuntents ed edificai, cul propiest de turnar puspei.

Quell' entelgientscha ed attaschadadat, che nies entir cumin pievel demussava ton per la Passiun de Sumvitg, sco per la Dertgira Nauscha

de Breil, dus dramas essenzialmein giuridics e processuals, selai completamein declarar mo ord il sen e talien per dretg e giusta, che orneschan la naziun romontscha, ord l'art e part generala, che quella prendeva vid il manischar dellas dertgiras, ord la popularitat, che tut siu uorden giuridic e giudicial gudeva.

Ils vegls tschentaments de cumin ein svani, las veglias fuormas ed isonzas processualas ein mortas, l'autoritat e la muntada de nos mistrals e geraus ein diminuidas — tuttina cartein nus, ch'era ils romontschs d'ozildi hagien salvau, sco custeivla jerta de lur perdavonts, in talien tut special per giusta e dueivladat.

Dr. P. TUOR.

REMARCA. Nus havein en general — mo surtut tier la descripziun della organisaziun dellas dertgiras — mess la peisa gronda sin las relaziuns della *Foppa* e *Lumnezza* e plitost neghligiu il cumin della *Cadi*. Quei ei daventau alla posta. Quei cumin — il pli grond en nossa ligia — er'en bia graus organisaus sin ina maniera tut differenta ed originala. Aschia obteneva p. ex. quel *il Zusatz* della dertgira criminala buca ord ils cumins vischinonts, anzi ord siu agen miez. La dertgira

civila consisteva ord 15 geraus elegi tras las quater quorts, ord mistral e bannerherr. Tier caussas criminalas sengrondeva quella dertgira sin 40 commembers, secompletond tras auters geraus elegi dallas medemas quorts. Nus havein de bugen resalvau la descripciun dellas interessantas relaziuns giudicialas della Cadi sin in' autra gada, sperond che ina proxima annada digl Ischi sappi portar lundergiu in studi approfondiu.

Per sclarir la procedura della Cadi e spezialmeim la maniera de dertgar sur levas fallonzas (Frevelgericht) porschan a nus entgin agid las fuormas, en las qualas las sozietats de mats tschentavan lur dertgira e menavan il dretg. Nus enconuschein aunc in manuscript de quellas ord il 18 avel tschentaner, publicaus de P. A. Vincenz en las Annalas 4. 339 ss., il qual ei per nus aunc ina perdetga dapli per la popularitat de nies uorden giudizial.

